

Boeren in het Groene Hart

Kansen voor het agrocluster

T.A. Vogelzang
G.S. Venema
C.J.A.M. de Bont
J.H. Wisman
M.G.A. van Leeuwen

Februari 2009
Rapport 2009-012
Projectcode 31461
LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de werkvelden:

- Internationaal beleid
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Consumenten en ketens
- Sectoren en bedrijven
- Milieu, natuur en landschap
- Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Rurale economie en ruimtegebruik.

Foto: Ida Terluin, LEI Wageningen UR

Boeren in het Groene Hart; Kansen voor het agrocluster

Vogelzang, T.A., G.S. Venema, C.J.A.M. de Bont, J.H. Wisman en

M.G.A. van Leeuwen

Rapport 2009-012

ISBN/EAN: 978-90-8615-298-8

Prijs € 19,25 (inclusief 6% btw)

82 p., fig., tab., bijl.

De landbouw in het Groene Hart kan zich goed meten met die in andere delen van Nederland en is vitaal te noemen en belangrijk voor de economie van het gebied. Met de stedelijke bevolking in de buurt liggen er ook duidelijke kansen voor verbreding en verdieping. Er gaat ook veel werkgelegenheid en toegevoegde waarde in de toeleverende, verwerkende en dienstverlenende bedrijfstakken samen. Daarmee heeft de landbouw in het Groene Hart een duurzame toekomst.

Agriculture in the Green Heart measures up to that in other parts of the Netherlands. Agriculture in the Green Heart can be regarded as full of vitality and important to the economy of the region. The proximity of the urban population also offers clear opportunities for a broadening and deepening of activities. Farming in the Green Heart is also accompanied by a lot of employment and value added in the supply, processing and service industries. This gives agriculture in the Green Heart a sustainable future.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	6
	Samenvatting	7
	Summary	12
1	Inleiding	17
	1.1 Achtergrond en doel van de studie	17
	1.2 Methode van onderzoek	18
	1.3 Opbouw van het rapport	19
2	Structuurkenmerken van de primaire agrarische bedrijven in het Groene Hart	20
	2.1 Inleiding	20
	2.2 Structuur van de agrarische bedrijven in het Groene Hart	20
	2.3 Het Groene Hart vergeleken met Nederland als geheel	26
	2.4 Conclusies	37
3	Het agrocluster in het Groene Hart	39
	3.1 Inleiding	39
	3.2 Achtergrond	40
	3.3 Betekenis agrocluster in het Groene Hart	45
	3.4 Conclusies	52
4	Drijvende krachten	54
	4.1 Inleiding	54
	4.2 Vraagfactoren	54
	4.3 Aanbodfactoren	55
	4.4 Beleidsfactoren	57
	4.5 Omgevingsfactoren	61
	4.6 Mogelijke ontwikkelingsrichtingen voor de landbouw in het Groene Hart	64
	4.7 Conclusies	66

5	Conclusies en aanbevelingen	68
5.1	Conclusies	68
5.2	Aanbevelingen	69
	Literatuur	71
	Bijlagen	
1	Het Groene Hart en zijn deelgebieden	73
2	Deelclusters agrocomplex op nationaal niveau	74
3	Tabellen melkquota	79

Woord vooraf

De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG), de Raad voor Verkeer en Waterstaat en de VROM-Raad hebben in 2007 een gezamenlijk advies over de ontwikkeling van de landbouw in het Groene Hart uitgebracht, getiteld *Verbinden en Verknopen*. Volgens de VROM-Raad was er vervolgens nader onderzoek nodig naar de vraag of de landbouwsector in het gebied op termijn voldoende levensvatbaar is en als drager voor landschappelijke kwaliteit kan (blijven) dienen. De RLG daarentegen was en is overtuigd van de kracht van de landbouw als drager voor landschappelijke kwaliteit in het Groene Hart, maar achtte nadere uitwerking van dit vraagstuk ook gewenst. De RLG heeft daartoe LEI Wageningen UR verzocht om een studie uit te voeren naar de kracht van het agrocomplex in het Groene Hart en een advies te geven over sterkten en zwakten van dat complex in het licht van de toekomst van de landbouw in dat gebied. Het resultaat daarvan is dit rapport.

Het onderzoek werd uitgevoerd door een projectgroep onder leiding van ir. T. Vogelzang. Medewerking aan het onderzoek werd verleend door drs. G. Venena, ir. C. de Bont, ing. J.H. Wisman en drs. M. van Leeuwen. Het onderzoek werd begeleid door een werkgroep van de Raad Landelijk Gebied, onder voorzitterschap van drs. M. van Schendelen en verder bestaande uit dr. H. Silvis, ir. K. Koolen, J. Lamberts en F. Tielrooij. Deze werkgroep werd ondersteund door W. Dijkman van het CLM en P. Levelink van het bureau van de RLG.

Ik dank alle betrokkenen hartelijk voor hun bijdrage aan deze studie en ik hoop dat hiermee een bijdrage geleverd kan worden aan de politieke en maatschappelijke discussie over de toekomst van de landbouw in het Groene Hart.

Prof. dr. ir. R.B.M. Huirne

Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

De Raad Landelijk Gebied bereidt momenteel een advies voor over de gewenste ontwikkeling van de landbouw in het Groene Hart van de Randstad in 2040. De probleemstelling voor de raad luidt daarbij als volgt:

'Wat is er nodig om de landbouw in de toekomst (2040) op duurzame wijze te laten functioneren als drager van het Groene Hart van de Randstad.'

Ten behoeve van de voorbereiding van haar advies heeft de Raad aan LEI Wageningen UR gevraagd om het bestaansrecht, de autonome kracht en de perspectieven van de landbouw voor de verschillende deelgebieden van het Groene Hart in kaart te brengen. Daar wordt in dit rapport verslag van gedaan.

In hoofdstuk 2 van dit rapport wordt op basis van de Landbouwtelling van het CBS een aantal structuurkenmerken van de agrarische bedrijven in het Groene Hart vergeleken met alle agrarische bedrijven in Nederland. Deze structuur wordt beschreven aan de hand van de belangrijkste kerngetallen. Het Groene Hart ligt in de Randstad en is verdeeld over de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht. In de CBS-Landbouwtelling wordt het Groene Hart onderverdeeld in zes belangrijke landbouwgebieden: Krimpenerwaard/Oostelijk Rijnland, Alblasserwaard/Vijfheerenlanden, Westelijk Weidegebied in Utrecht, Gein en Gooiland, Westelijk Rijnland en Boskoop/Rijneveld. In bijlage 1 van dit rapport worden de grenzen van die gebieden op kaartbeeld aangegeven.

Uit de structuuranalyse komen in grote lijnen de volgende conclusies naar voren:

- in het Groene Hart is de rundveehouderij veruit de belangrijkste land- en tuinbouwsector. Akkerbouw en tuinbouw zijn wel aanwezig, maar in veel mindere mate. De intensieve veehouderij is een relatief kleine sector in het gebied;
- in het Groene Hart is ongeveer 10% van het totale aantal rundveehouderijbedrijven in Nederland actief;
- de afname van het aantal primaire landbouwbedrijven loopt in het Groene Hart ongeveer gelijk op met de afname in heel Nederland;
- het areaal cultuurgrond is in het Groene Hart de afgelopen 5 jaar iets gedaald;

- het aantal koeien in het Groene Hart is de laatste jaren ongeveer gelijk gebleven;
- de hoeveelheid melkquotum in het gebied is de laatste jaren iets gestegen, met name op de wat grotere bedrijven;
- het aantal grotere gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven is in Nederland als geheel iets hoger dan in het Groene Hart;
- in het Groene Hart is op de primaire landbouwbedrijven sprake van beduidend meer verbredingsactiviteiten dan in Nederland als geheel;
- de opvolgingssituatie op de primaire landbouwbedrijven in het Groene Hart is ongeveer gelijk aan die in heel Nederland (30%);
- de prijzen voor agrarische grond in het Groene Hart vertonen een gelijke tred met vergelijkbare regio's elders in Nederland. De actuele grondprijzen voor deze grond is in het Groene Hart gemiddeld 37.500 euro per hectare;
- er is in het Groene Hart per deelgebied sprake van een verschillende structuur van de landbouwsector. In de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden en het Westelijk Weidegebied in Utrecht is sprake van een goede landbouwstructuur, waarbij het accent ligt op de agrarische productiefunctie. In de Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland is de structuur iets minder optimaal en ligt het accent op zowel de agrarische productiefunctie als op verbreding. In Gein en Gooiland en het Westelijk Rijnland is sprake van een relatief wat kleinschaliger landbouwstructuur en ligt het accent wat meer op verbreding.

In hoofdstuk 3 wordt geconstateerd dat de land- en tuinbouw in het Groene Hart nauw verweven is met andere delen van de regionale economie. Het hele scala aan directe en indirecte activiteiten in relatie tot de land- en tuinbouw in het Groene Hart kan als een samenhangende keten worden beschouwd, met andere woorden als een agrocluster. Naast de agrarische sector vormt de voedings- en genotmiddelenindustrie daarvan een belangrijk onderdeel. In dit hoofdstuk wordt met name ingegaan op de structuur en de productiewaarde van de overige onderdelen van het agrocluster in het Groene Hart. Geconcludeerd wordt het volgende:

- het op regionale agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster is beduidend belangrijker voor de totale economie van het Groene Hart dan het geval is voor andere Nederlandse regio's. Dit geldt voor zowel toegevoegde waarde (5,7%) als de werkgelegenheid (7,5%);
- vooral de subcluster voor de grondgebonden veehouderij draagt naar verhouding (40%) sterk bij aan toegevoegde waarde en werkgelegenheid van

het agrocluster Groene Hart. Buiten de regio is hetzelfde het geval, maar in duidelijk mindere mate;

- ruim de helft van het agrocluster Groene Hart bestaat uit primaire werkgelegenheid en daaraan draagt vooral het grondgebonden-veehouderijcluster bij. In dat cluster is bijna tweederde deel van alle arbeid in de veehouderij werkzaam, terwijl de aanverwante industrie - zoals de zuivel- en vleesverwerking - relatief weinig bijdraagt (15%);
- als rekening wordt gehouden met de activiteiten die samenhangen met de verwerking van alle agrarische grondstoffen, neemt het akkerbouwcluster veruit de belangrijkste plaats in voor het Groene Hart. Het gaat dan om industrieën die onafhankelijk opereren van het aanbod van regionale land- en tuinbouwgrondstoffen en deze hebben vaak een buitenlandse investeerder als eigenaar. Deze industrieën zijn wel erg belangrijk als regionale werkgever;
- het agrocluster Groene Hart is naar verhouding minder sterk verbonden met de regionale agrarische productie dan in andere Nederlandse regio's.

In hoofdstuk 4 van dit rapport wordt op basis van een sterkte-zwakteanalyse van het agrocomplex in het Groene Hart ingegaan op de drijvende krachten die van invloed zijn en zullen zijn op de toekomst van de agrosector in het gebied.

Kort samengevat geldt daarvoor het volgende beeld:

- de vraag naar landbouw- en voedselproducten zal vooral buiten de EU toenemen door groei van de bevolking en welvaart. Hierdoor kan de afzet van onder meer zuivelproducten groeien. Dit biedt ook kansen voor de agrosector in het Groene Hart;
- binnen de EU en Nederland verschuift de vraag vanwege de vergrijzing van de bevolking en meer aandacht voor gezondheids- en duurzaamheidsaspecten van de producten. Ook dat biedt kansen voor de agrosector in het Groene Hart, bijvoorbeeld in de vorm van het aanbieden van streekproducten;
- benutting van technologie, innovatie en investeringen leidt tot verruiming van het aanbod van producten, kostprijsverlaging en schaalvergroting. Het aantal bedrijven in de land- en tuinbouw zal mede hierdoor blijven afnemen. Hetzelfde geldt voor de andere schakels in de productieketens (toelevering, verwerking, handel, dienstverlening);
- liberalisatie van het internationale landbouw- en handelsbeleid leidt tot minder prijsondersteuning en afschaffing van de melkquotering. De melkproductie kan hierdoor toenemen, ook in het Groene Hart;

- duurzaamheidsaspecten gaan een zwaardere rol spelen in de landbouw-productie door toenemende wensen vanuit de samenleving, het beleid van de overheid (Europees en nationaal) en door steeds zwaardere eisen van ketenpartners (verwerkende bedrijven en retail);
- de landbouw in het Groene Hart heeft zeker mogelijkheden om in te spelen op de te verwachten vermaatschappelijking van het EU-landbouwbeleid, onder meer door groene en blauwe diensten aan te bieden;
- verbreding van de landbouw in het Groene Hart met in de nabijheid stedelijke concentraties (Randstad) is ook perspectiefvol: er is in en om het gebied bij de stedelijke bevolking veel behoefte aan rust, ruimte, recreatie, zorg, streekproducten, stalling van paarden enzovoort;
- de ontwikkeling van de (verbrede) landbouw in het Groene Hart is ook afhankelijk van het overheidsbeleid voor wat betreft de gebiedsinrichting en de ruimtelijke ordening. Dat beleid wordt steeds meer sturend;
- gerichte besteding van middelen in het Groene Hart uit het Europese plattelandsbeleid (POPII) en het Investeringsbudget Landelijk Gebied kan zeker gewenste stimulansen geven aan de (verbrede) landbouw in het gebied.

Uit het voorgaande vloeien de volgende aanbevelingen voort:

- het is van belang dat overheid, politiek en maatschappelijke organisatie herkennen en erkennen dat er duidelijk plaats is en blijft voor een duurzame landbouw in het Groene Hart. Daarbij is het ook van belang om in de discussie over de toekomst van de landbouw in het Groene Hart onderscheid te maken naar verschillende deelgebieden. Aanbevolen wordt om in het beleid ook uit te gaan van de specifieke kansen die deelgebieden bieden voor de ontwikkeling van (verbrede) landbouw, natuur, landschap en cultuurhistorie en per deelgebied daar het beleid op af te stemmen;
- geef ruimte aan de diversiteit in ontwikkelingsrichtingen in de landbouw in het Groene Hart. Bedrijven moeten - binnen duidelijke randvoorwaarden - kunnen blijven groeien, maar ook kunnen verbreden en verdiepen richting natuurbeheer, recreatie, zorglandbouw en streekproducten. Die verschillende richtingen moeten zowel via specifieke stimuleringsregelingen (Programma Beheer) als via het planologische beleid van de betrokken overheden op een duidelijke en heldere manier gefaciliteerd worden;
- in streek- en bestemmingsplannen dient duidelijk vastgelegd te worden welke ontwikkelingsmogelijkheden de productie- en de verbrede landbouw heeft in welke gebieden. Gemeenten in het Groene Hart moeten duidelijke bestemmingsplannen maken, waarin voor de langere termijn per gebied functies

- vastgelegd worden, inclusief de bijbehorende randvoorwaarden voor de landbouw;
- de overheid dient een actieve betrokkenheid van boeren bij de natuurontwikkeling in het Groene Hart te stimuleren en te faciliteren. Uiteraard dient daarbij de realisatie van de EHS leidend te zijn en blijven, inclusief de bijbehorende natuurdoelen. Voor de realisatie daarvan is structureel overleg met de betrokken grondeigenaren en het afsluiten van zogenaamde 'Veenweidepacten' per gebied van groot belang. Daarbij dienen boeren die met hun bedrijf grenzen aan (natte) natuurgebieden de mogelijkheid te krijgen om tegen een reële vergoeding een bijdrage te leveren aan het beheer van deze gebieden;
 - het is van belang om de ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw in het Groene Hart goed af te stemmen op de opgaven voor het waterbeheer. Dat betekent dat er gebiedsgericht bekeken moet worden welke functies leidend zijn en welk peilbeheer daarbij hoort. Invulling daarvan zal in de praktijk maatwerk vereisen en wellicht ook leiden tot nieuwe vormen van landbouw bij een hoger peil. De betrokken overheden dienen deze ontwikkelingen zoveel mogelijk te faciliteren, bijvoorbeeld in de vorm van adequate regelingen en vergoedingen voor de betrokken agrariërs;
 - het is belang dat de betrokken overheden erkennen dat er in het Groene Hart sprake is van een duidelijke verbondenheid van stad en platteland. Als overheden, burgers en boeren die sterke verbondenheid blijvend erkennen, leidt dit tot duidelijke wederzijdse voordelen. Vlees en zuivel uit het Groene Hart kunnen, mits goed gepositioneerd en vermarkt, voor een consumentenvoorkeur in de omringende grote steden zorgen, waarmee ook betere prijzen voor de boeren in het Groene Hart gerealiseerd kunnen worden. Daarmee kan ook het bredere agrocomplex in het Groene Hart een blijvende impuls krijgen.

Summary

Farming in the Green Heart Opportunities for the agrocluster

The *Raad voor het Landelijk Gebied* (Council for Rural Areas) is currently preparing recommendations on the desirable development of agriculture in the Green Heart of the Randstad in 2040. The question put to the Council is the following: 'What is needed to allow agriculture to function sustainably in the future (2040) as a support to the Green Heart of the Randstad'. To assist in preparing its recommendations, the Council has asked LEI Wageningen UR to map out the rationale, the autonomous strength and the prospects of agriculture for the various subregions of the Green Heart. These form the subject of this report.

In chapter 2 of this report, the Agricultural Census carried out by Statistics Netherlands (CBS) is used as a basis for comparing a number of structural characteristics of the farms in the Green Heart with those of all the farms in the Netherlands. This structure is described with reference to the principal indices. The Green Heart is situated in the Randstad and is divided over the provinces of Zuid-Holland, Noord-Holland and Utrecht. In the Statistics Netherlands' Agricultural Census, the Green Heart is subdivided into six major agricultural regions: Krimpenerwaard/Oostelijk (eastern) Rijnland, Alblasserwaard/Vijfheerenlanden, Westelijk Weidegebied (western grazing region) in Utrecht, Gein and Gooiland, Westelijk (western) Rijnland and Boskoop/Rijneveld. In Appendix 1 to this report, the boundaries of these regions are shown on a map.

The following broad conclusions emerge from the structural analysis:

- cattle farming is by far the most important branch of farming and horticulture in the Green Heart. Arable farming and horticulture are present, but to a far lesser extent. Intensive livestock farming is a relatively small sector in the region;
- the Green Heart counts for about 10% of the total number of cattle farming holdings in the Netherlands;
- the decrease in the number of primary agricultural holdings in the Green Heart roughly parallels the decrease in the Netherlands as a whole;
- the area of cultivated land in the Green Heart has fallen somewhat during the past 5 years;

- the number of cows in the Green Heart has remained about the same during the past few years;
- the volume of the milk quota in the region has increased somewhat during the past few years, particularly on the larger farms;
- the number of larger specialised dairy holdings in the Netherlands as a whole is somewhat higher than in the Green Heart;
- there is a significantly greater broadening of activities on the primary agricultural holdings in the Green Heart than in the Netherlands as a whole;
- the succession situation on the primary agricultural holdings in the Green Heart is roughly the same as that in the Netherlands as a whole (30%);
- the prices of agricultural land in the Green Heart run parallel with comparable regions elsewhere in the Netherlands. The current price of agricultural land in the Green Heart averages €37,500 per hectare;
- the structure of agriculture in the Green Heart differs in each of the subregions. The Alblasserwaard/Vijfheerenlanden and the Westelijk Weidegebied in Utrecht have a good agricultural structure, with the emphasis on agricultural production. In the Krimpenerwaard and Oostelijk Rijnland, the structure is somewhat less than optimal and there is an emphasis both on agricultural production and the broadening of activities. In Gein and Gooiland and Westelijk Rijnland, the agricultural structure is relatively small-scale and the accent is rather more on the broadening of activities.

It is observed in chapter 3 that agriculture and horticulture in the Green Heart are closely interwoven with other elements of the regional economy. The whole range of activities directly and indirectly related to agriculture and horticulture in the Green Heart can be regarded as an interconnected chain, in other words, as an agrocluster. Besides agriculture, the food and beverages industry forms an important part of the chain. This chapter examines, in particular, the structure and the production value of the other elements of the agrocluster in the Green Heart.

It reaches the following conclusions:

- The agrocluster based on regional agricultural raw materials is significantly more important for the overall economy of the Green Heart than in the other Dutch regions. This applies both to value added (5.7%) and to employment (7.5 %).
- the pasture-based livestock farming sub-cluster, in particular, makes a proportionally strong contribution (40%) to the value added and employ-

ment of the Green Heart agrocluster. The same applies outside the region, but to a markedly lesser degree;

- over a half of the Green Heart agrocluster consists of primary employment and the pasture-based livestock cluster in particular contributes to this. Nearly two-thirds of all the labour in livestock farming is employed in that cluster, while the associated industries - such as dairy products and meat processing - contribute relatively little (15%);
- if account is taken of the activities related to the processing of all agricultural raw materials, the arable farming cluster occupies by far the most important place in the Green Heart. The industries concerned operate independently of supplies of regional agricultural and horticultural raw materials and are often owned by a foreign investor, but are nevertheless very important as regional employers;
- the Green Heart agrocluster is relatively less strongly tied to the regional agricultural production than in other Dutch regions.

Chapter 4 of this report uses a strength-weakness analysis to examine the driving forces in the Green Heart agrocomplex that influence the agricultural industry in the region and will influence it in the future.

Broadly summarised, the following picture applies:

- the demand for agricultural and food products will increase, particularly outside the EU, as a result of population growth and increased prosperity. This can lead to increased sales of dairy products, among other things. It also offers opportunities for farming in the Green Heart;
- demand is shifting within the EU and the Netherlands because of the ageing of the population and the greater interest in the health and sustainability aspects of farm products. This also presents opportunities for agriculture in the Green Heart, e.g., in the form of the supply of regional products;
- exploitation of technology, innovation and investments leads to a wider range of produce, cost price reductions and economies of scale. Partly because of this, the number of agricultural and horticultural holdings will continue to decrease. The same applies to the other links in the production chains (supply, processing, trading, services);
- liberalisation of international agricultural and trade policies is leading to less price support and the abolition of milk quotas. As a result, milk production may increase, both in the Green Heart and elsewhere;
- sustainability will play a larger role in agricultural production in response to the wishes of society, government policy (European and national) and to the

increasingly heavy demands of chain partners (processing industries and retailers);

- agriculture in the Green Heart certainly has the possibility of profiting from the expected communalisation of EU agricultural policy, e.g., through the management of water and landscape;
- the broadening of agriculture in the Green Heart to serve the neighbouring urban concentrations (Randstad) also offers opportunities: there is a great need among the urban population in and around the region for rest, space, recreation, care, regional products, the stabling of horses etc.;
- the development of broader-based agriculture in the Green Heart is also dependent on government policy in the field of territorial development and physical planning. This policy is increasingly becoming the controlling factor;
- targeted investment of funds in the Green Heart from the European rural policy (POPII, Rural Development Programme II) and the Rural Region Investment Budget can certainly give desirable stimuli to the broader-based agriculture in the region.

The following recommendations have been derived from the above:

- it is important that the authorities, political and social organisations recognise and acknowledge that there is clearly a permanent place for a sustainable agriculture in the Green Heart. It is also important to distinguish between the different subregions in the discussions on the future of agriculture in the Green Heart. It is also recommended that policy should proceed the specific opportunities that the subregions offer for the development of a broader-based agriculture, nature, landscape and cultural history and that policy should be adapted to these in each subregion;
- give scope for diversity in the directions of agricultural development in the Green Heart. Farms must be able to continue to grow - within clear constraints - but also be able to broaden and deepen in the direction of nature conservation, recreation, therapeutic farming/care farms and regional products. These different directions must be facilitated, both through specific incentive schemes (Programme Management) and through the planning policy of the authorities concerned in a clear and transparent manner;
- regional and local development plans should clearly specify the development possibilities for production and broader-based agriculture, and in which regions. Municipalities in the Green Heart must produce clear development plans, laying down the functions of each area in the longer term, including the related constraints on agriculture;

- the authorities should stimulate and facilitate the active involvement of farmers in the development of nature in the Green Heart. The realisation of the EHS (National Ecological Network), including the associated nature objectives, should obviously become and remain the leading factor here. Structural consultation with the landowners concerned and the conclusion of 'peat meadow pacts' for each region are of great importance for its realisation. In the process, farmers whose land borders on wetlands should be given the opportunity to contribute to the management of these areas in return for a realistic remuneration;
- it is important that the development possibilities for agriculture in the Green Heart should be properly aligned with the tasks of water management. This means studying each region to discover its leading functions and the appropriate groundwater level management for those functions. Interpretation of this will require custom-made solutions in practice and will perhaps also lead to new forms of agriculture based on a higher groundwater level. The authorities concerned should facilitate these developments as far as possible, e.g., in the form of adequate arrangements and compensation for the farmers affected;
- it is important that the authorities concerned recognise that there is a clear interdependence between town and country in the Green Heart. If the local authorities, townspeople and farmers continue to recognise this strong interdependence, this will lead to clear reciprocal advantages. Meat and dairy produce from the Green Heart, provided they are well-positioned and marketed, can ensure a consumer preference in the adjoining large cities, also enabling better prices to be achieved for the farmers in the Green Heart. This can also give the broader agrocomplex in the Green Heart a permanent stimulus.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond en doel van de studie

De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG), de Raad voor Verkeer en Waterstaat en de VROM-Raad adviseren in hun gezamenlijk advies 'Verbinden en Verknopen' (2007) om voor de ontwikkeling van het Groene Hart in te zetten op een gedifferentieerd beleid voor het gebied. Binnen het Groene Hart zijn verschillende deelgebieden aan te wijzen met uiteenlopende (potentiële) kwaliteiten. In sommige delen zou het accent meer kunnen komen te liggen op de functies van het Groene Hart ten behoeve van de stedeling. In andere delen zal agrarisch gebruik en water dominant blijven. In die delen zal het Groene Hart dan ook vooral een boerenland zijn, land door boeren in gebruik en beheerd, land waar voedsel wordt geproduceerd. Dat kunnen boeren zijn die voor een wereldmarkt produceren, maar ook boeren die voor de regionale markt produceren. Maar willen zij kunnen bijdragen aan een sterk platteland, dan zullen deze vormen van veehouderij economische resistentie moeten koppelen aan duurzaamheid.

Volgens de VROM-raad is er nader onderzoek nodig naar de vraag of de agrische sector in het Groene Hart op termijn voldoende levensvatbaar is en als drager voor landschappelijke kwaliteit kan (blijven) dienen. De RLG is overtuigd van de kracht van de landbouw als drager voor landschappelijke kwaliteit in het Groene Hart, maar acht nadere uitwerking van dit vraagstuk gewenst op vragen als:

- Waar domineert in het Groene Hart de agrarische functie gericht op de beleving voor de stedeling?
- Waar ligt het accent in het gebied op de agrarische productiefunctie en waar op water en natuur?
- Waar zijn stedelijke en agrarische functies eventueel te verweven?

Daarover wil zij in 2009 een separaat advies uitbrengen.

De RLG bereidt dus een advies voor over de gewenste ontwikkeling van de landbouw in het Groene Hart van de Randstad in 2040. De probleemstelling voor de raad luidt als volgt:

'Wat is er nodig om de landbouw in de toekomst (2040) op duurzame wijze te laten functioneren als drager van het Groene Hart van de Randstad'.

Ten behoeve van de voorbereiding van haar advies heeft de Raad aan LEI Wageningen UR gevraagd om het bestaansrecht, de autonome kracht en de perspectieven van de landbouw voor de verschillende deelgebieden van het Groene Hart in kaart te brengen. Het beoogde resultaat van dit project was een rapport waarin dit vraagstuk op een inzichtelijke manier in beeld wordt gebracht en wat als basis kan dienen voor het genoemde advies van de RLG.

Het project beoogde daarmee om inzicht te verschaffen in de volgende vraagstukken:

- Wat is de aard en de omvang van het agrarisch complex in het Groene Hart van de Randstad? Wie zijn hierin de hoofdrolspelers? Wat is het huidige beeld van het economische en sociale netwerk van primaire producenten, toeleveranciers, afnemers, distributeurs en dienstverleners?
- Wat zijn de sterke en zwakke punten van dit agrarisch complex, onder andere gezien zijn betekenis voor economie en werkgelegenheid, locatie, spreidingspatroon, de positie in de wereldmarkt en regionale markt (verbreding/niches), omgevingseffecten?
- Wat zijn in de toekomst (2040) de kansen en bedreigingen voor dit agrarisch complex gezien de bewegingen in de wereld- en regionale markt, eisen ten aanzien van duurzaamheid, autonome tendens tot schaalvergroting, verzilting, vernatting, technologische en logistieke trends, toenemende verstedelijkingsdruk en veranderende eisen van de stedeling/consument?
- Doorkijk naar 2040. Wat zijn de opties voor het agrarisch complex om ook in 2040 als drager voor het agrarisch complex te kunnen functioneren en wat is daarvoor noodzakelijk?

1.2 Methode van onderzoek

Het project startte in de zomer van 2008 in de vorm van overleg tussen opdrachtgever en opdrachtnemer. Vervolgens werd een projectteam van LEI-medewerkers samengesteld en werd er in juli 2008 een startbijeenkomst van het LEI-projectteam georganiseerd. Daarin werd ook de taakverdeling binnen de projectgroep vastgesteld. De afspraken met de opdrachtgever en de onderlinge werkafspraken werden vastgelegd in een plan van aanpak. In juli en augustus

2008 werd er gewerkt aan dataverzameling en data-analyse. Daarbij werd niet alleen gekeken naar de structuur van en de ontwikkelingen in de primaire agrarische productie in het Groene Hart, maar ook naar de structuur van en de ontwikkelingen in het agrocomplex daaromheen. Voor dat laatste werd een zogenaamde input-outputanalyse gemaakt. In een aparte bijeenkomst van de projectgroep werd een sterkte-zwakteanalyse van de landbouw in het Groene Hart opgesteld, die zijn vertaling kreeg in het hoofdstuk uit deze studie dat gaat over de drijvende krachten. Half september werd een tussenrapportage voorgelegd aan de opdrachtgever. Op basis van de reacties en aanvullende analyses werd een concept-eindrapport opgesteld. Dit werd half november besproken met een werkgroep van leden van de Raad. Op basis van die bespreking werd het rapport bijgesteld. In december 2008 werd het rapport afgerond.

1.3 Opbouw van het rapport

Na het inleidende hoofdstuk 1 wordt in dit rapport in eerste instantie in hoofdstuk 2 ingegaan op de structuur van de primaire agrarische sector in het Groene Hart. Deze structuur wordt op basis van de cijfers ook vergeleken met de structuur van de landbouw in Nederland als geheel. Daarbij wordt ook per deelgebied van het Groene Hart onderscheid gemaakt naar verschillende ontwikkelingen, zowel op het gebied van de gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven in het gebied als inzake de verbrede landbouw.

In hoofdstuk 3 van dit rapport wordt het agrocomplex in het Groene Hart in brede zin in beeld gebracht. Daar wordt onder verstaan de werkgelegenheid en de productiewaarde in de toeleverende en verwerkende industrie. Op basis daarvan worden ook enkele conclusies geformuleerd over de waarde van het agrocomplex in het gebied en de verschillende onderdelen daarvan.

In hoofdstuk 4 van dit rapport wordt ingegaan op de drijvende krachten die er in en buiten de sector spelen en die van invloed zijn op de toekomst van het agrocomplex in het Groene Hart. Daarbij wordt deels ingegaan op algemene ontwikkelingen die van invloed zijn en deels ook op specifieke ontwikkelingen die in het Groene Hart spelen.

Het rapport eindigt met een aantal conclusies en aanbevelingen (hoofdstuk 5).

2 Structuurkenmerken van de primaire agrarische bedrijven in het Groene Hart

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt op basis van de Landbouwtelling van het CBS een aantal structuurkenmerken van agrarische bedrijven in het Groene Hart vergeleken met alle agrarische bedrijven in Nederland. De structuur wordt beschreven aan de hand van de belangrijkste kerngetallen.

Het Groene Hart ligt in de Randstad en is verdeeld over de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht. In de Landbouwtelling wordt het Groene Hart onderverdeeld in zes belangrijke landbouwgebieden: Krimpenerwaard/Oostelijk Rijnland, Alblasserwaard/Vijfheerenlanden, Westelijk Weidegebied in Utrecht, Gein en Gooiland, Westelijk Rijnland en Boskoop/Rijneveld. In bijlage 1 van dit rapport worden de grenzen van die gebieden op kaartbeeld aangegeven.

Naast de situatie in 2007 wordt in dit hoofdstuk ook ingegaan op de ontwikkeling in de periode 2000-2007.

2.2 Structuur van de agrarische bedrijven in het Groene Hart

Op basis van de gegevens uit de Landbouwtelling van het CBS kunnen de structuurgegevens van de agrarische bedrijven in het Groene Hart als volgt weergegeven worden.

Tabel 2.1 Ontwikkeling structuurkenngetallen van agrarische bedrijven in het Groene Hart en Nederland											
	Groene Hart			Totaal		idem per		Totaal Nederland		idem per	
	1990	1995	2000	2007	mutatie (%) 2007 t.o.v. 2000	mutatie (%) 2007 t.o.v. 2000	jaar (%) 2007 t.o.v. 2000	2000	2007	mutatie (%) 2007 t.o.v. 2000	jaar (%) 2007 t.o.v. 2000
Aantal bedrijven											
Totaal land- en tuinbouw	8.030	7.340	6.370	5.200	-18	-2,9	-2,9	97.480	76.740	-21	-3,4
w.v. akkerbouwbedrijven	80	90	90	100	11	1,5	1,5	13.750	11.370	-17	-2,7
melkveebedrijven	3.710	3.170	2.640	2.020	-23	-3,8	-3,8	26.820	18.900	-30	-4,9
intensieve veehouderijbedrijven	310	230	180	90	-50	-9,4	-9,4	9.660	5.770	-40	-7,1
overige graasdierbedrijven	1.360	1.600	1.560	1.550	-1	-0,1	-0,1	18.970	20.230	7	0,9
glastuinbouwbedrijven	760	650	520	370	-29	-4,7	-4,7	8.420	5.500	-35	-5,9
overige tuinbouwbedrijven	1.390	1.300	1.120	890	-21	-3,2	-3,2	10.000	8.000	-20	-3,1
gecombineerde bedrijven	420	300	260	180	-31	-5,1	-5,1	9.850	6.970	-29	-4,8
Oppervlakte (x 1.000 ha)											
Totaal cultuurgrond	110,6	110,6	107,1	111,8	4	0,6	0,6	1.955,5	1.914,3	-2	-0,3
w.v. grasland	100,5	99,0	95,3	91,9	-4	-0,5	-0,5	1.011,9	820,7	-19	-2,9
maïs	1,3	2,8	3,8	6,3	68	7,7	7,7	205,3	221,6	8	1,1
akkerbouw	4,3	4,3	3,8	10,0	161	14,7	14,7	600,8	775,9	29	3,7
opengrondsgroenten	3,7	3,6	3,3	3,0	-7	-1,0	-1,0	101,4	85,8	-15	-2,4
glastuinbouw	0,5	0,5	0,5	0,5	4	0,6	0,6	10,5	10,4	-1	-0,2

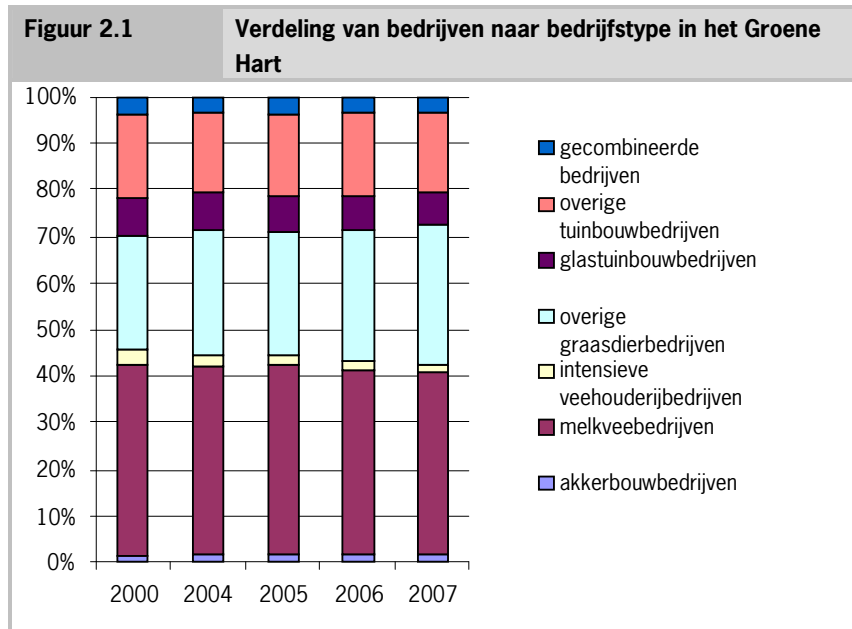
Tabel 2.1 Ontwikkeling structuurkenggetallen van agrarische bedrijven in het Groene Hart en Nederland (vervolg)

	Groene Hart			Totaal		idem per		Totaal Nederland		idem per	
	1990	1995	2000	2007	mutatie (%) 2007 t.o.v. 2000	jaar (%) 2007 t.o.v. 2000	jaar (%) 2007 t.o.v. 2000	2000	2007	mutatie (%) 2007 t.o.v. 2000	jaar (%) 2007 t.o.v. 2000
<i>Aantal dieren (x 1.000)</i>											
Melkkoeien	161	150	133	130	-2	-0,3	-6	1.504,1	1.413,2	-6	-0,9
Fokvarkens	44	35	29	19	-35	-6,0	-16	1.510,8	1.266,5	-16	-2,5
Vleesvarkens	192	184	138	107	-22	-3,5	-15	6.504,5	5.558,8	-15	-2,2
Schapen	180	184	152	166	9	1,3	5	1.307,6	1.369,3	5	0,7
<i>Verdeling van bedrijven naar omvang</i>											
3 - 16 nge	2.183	1.695	1.469	1.199	-18	-2,9	-17	23.815	19.791	-17	-2,6
16 - 40 nge	2.480	1.344	1.219	921	-24	-3,9	-23	17.067	13.105	-23	-3,7
40 - 70 nge	2.235	1.755	1.396	1.037	-26	-4,2	-30	16.222	11.397	-30	-4,9
70 - 100 nge	653	1.338	1.177	906	-23	-3,7	-29	15.121	10.754	-29	-4,8
100 - 150 nge	291	787	694	660	-5	-0,7	-21	13.523	10.671	-21	-3,3
> 150 nge	186	420	418	474	13	1,8	-6	11.728	11.010	-6	-0,9

Bron: Landbouwtelling CBS.

Aantal bedrijven

In tabel 2.1 is een overzicht gegeven voor de belangrijke structuurkengetallen voor het Groene Hart als geheel vanaf 1990. Duidelijk is dat de rundveehouderij in Groene Hart dominant aanwezig is. Circa 70% van de bedrijven in het gebied zijn rundveehouderijbedrijven, waarvan ruim de helft gespecialiseerde melkveebedrijven (figuur 2.1). Akkerbouwbedrijven en tuinbouwbedrijven zijn veel minder sterk aanwezig.

Het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven in het Groene Hart is sinds 1990 met bijna 3.000 stuks gedaald naar 5.200 in 2007. Die daling is vrij geleidelijk verdeeld over de jaren heen. De daling van de melkveebedrijven is iets sterker geweest dan gemiddeld, vooral in de laatste jaren. Het aantal overige graasdierbedrijven is daarentegen met ruim 10% toegenomen ten opzichte van 1990. Die groep wisselt in de loop van de tijd nogal van samenstelling omdat sommige bedrijven intussen zijn gestopt, terwijl aan de andere kant bedrijven instromen uit de groep melkveebedrijven die aan het afbouwen zijn en daardoor in de groep overige graasdierbedrijven terechtkomen. Deze overige graasdierbedrijven zullen op niet al te lange termijn stoppen. Vaak hebben die voormalige melkveehouders nauwelijks nog eigen melkvee. Het aantal bedrijven in de groep

intensieve veehouderijbedrijven is sinds 1990 relatief het sterkst gedaald, maar die groep speelt in het Groene Hart slechts een kleine rol. Schaalvergroting is, evenals bij de tuinbouwbedrijven, een belangrijk gevolg van de bedrijfsbeëindiging door kleine bedrijven. Het overgrote deel van de productie wordt vaak overgenomen door bestaande bedrijven die zodoende grootschaliger kunnen werken.

Grondgebruik en grondprijzen

De agrarische bedrijven in het Groene Hart gebruikten in 2007 in totaal 112.000 ha cultuurgrond. Dat is bijna 5.000 ha meer dan in 2000, maar slechts 800 ha hoger dan in 1990. Het beeld wordt hierbij vertekend door gemeentelijke herindelingen in de geschetste periode. Zo is de oppervlakte cultuurgrond in de gemeente Kamerik tussen 2000 en 2001 toegenomen met 2.000 ha en is het grondoppervlak in Oostelijk Rijnland in 2007 fors gestegen door de vorming van de gemeente Nieuwkoop (plus 5.000 ha). Daarmee is er relatief gezien in de periode 2000-2007 toch sprake van een afname van areaal dat bij de landbouw in het Groene Hart in gebruik is. Dat komt overeen met de landelijke trend in die periode.

Ruim 80% van de cultuurgrond in het Groene Hart bestaat uit grasland. Een toenemend deel van de grond is in gebruik voor akkerbouw en maïs. Het belang van opengrondsgroenten is in het Groene Hart sinds 1990 steeds verder afgenomen. Het areaal glastuinbouw is tot 2000 licht gedaald en vervolgens iets in omvang uitgebreid naar circa 500 ha in 2007.

De grondprijs in het Groene Hart blijft in de specifieke agrarische gebieden de laatste jaren op peil. In 2008 lagen de grondprijzen in de agrarische gedeelten van het Groene Hart gemiddeld op 37.500 euro per hectare. Dit komt overeen met de grondprijzen in vergelijkbare agrarische gebieden van ons land en toont aan dat er in de agrarische sector in het Groene Hart nog steeds een koopkrachtige vraag aanwezig is naar grond voor bedrijfsuitbreiding.

Veestapel en quotum

Vooraf in de periode 1990-2000 is het aantal melkkoeien behoorlijk afgenomen (-17%). Daarna is het aantal koeien slechts licht gedaald naar 130.000 stuks in 2007. In combinatie met de flinke daling van het aantal rundveebedrijven heeft dat geleid tot een aanzienlijke schaalvergroting. Ook is er sprake van een geringe toename van de totale hoeveelheid melkquotum in het gebied. Recente cijfers en indicaties uit de quotumhandel geven aan dat er momenteel weer quotum naar het gebied toestroomt, met name naar de grotere bedrijven, terwijl

er jarenlang sprake was van een uitstroom. Zie hiervoor ook bijlage 3 van dit rapport.

De varkensstapel in het Groene Hart is sinds 1990 ongeveer gehalveerd tot 19.000 fokvarkens en 107.000 vleesvarkens in 2007. De daling was kleiner dan de vermindering van het aantal intensieve veehouderijbedrijven (-70%). Ongeveer de helft van de varkensstapel in het Groene Hart bevindt zich in het Westelijk Weidegebied van Utrecht.

Het aantal schapen in het Groene Hart is duidelijk toegenomen tussen 2000 en 2007. Hoewel de MKZ in 2001 het aantal schapen wel deed verminderen en in de jaren daarna diverse uitbraken van blauwtong dat ook deden, is toch uiteindelijk het aantal schapen in het Groene Hart in de bestudeerde periode fors gegroeid. De productiewaarde daarvan was in 2007 ongeveer 10 miljoen euro.

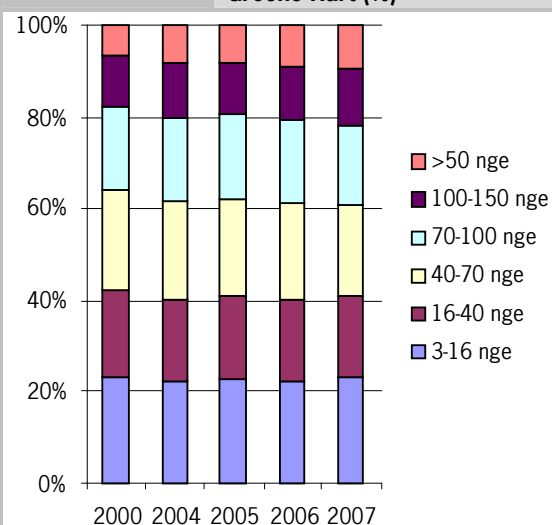
Bedrijfsgrootte

De bedrijfsgrootte van de landbouwactiviteiten kan goed worden gemeten in aantal nge als maat voor de economische omvang van een bedrijf¹. In het Groene Hart zijn nog relatief veel kleine bedrijven aanwezig. Circa 40% van de bedrijven in het Groene Hart heeft in 2007 een omvang van minder dan 40 nge (zie figuur 2.2).

Ter oriëntatie: de grens van 40 nge komt ongeveer overeen 30 melkkoeien met bijbehorend jongvee en oppervlakte voedergewassen. Dat is voor een volwaardig bedrijf aan de kleine kant. De groep grotere bedrijven (> 100 nge) bestaat in 2007 in het Groene Hart uit 22% van de bedrijven. Dat percentage is iets lager dan gemiddeld in Nederland. In figuur 2.2 is te zien het aandeel van de middengroepen in de laatste jaren iets kleiner is geworden ten gunste van de grotere bedrijven. In de periode 1990-1995 is een duidelijke verschuiving geweest van bedrijven kleiner dan 70 nge naar de groepen groter dan 70 nge. Daarna zijn de verschuivingen tussen die groepen aanzienlijk kleiner geweest. Sinds 2000 is het aantal bedrijven groter dan 100 nge in het Groene Hart vrij stabiel gebleven (rond de 1.100 bedrijven).

¹ Economische omvang van agrarische activiteiten is gebaseerd op het aantal Nederlandse grootte-eenheden (nges). De nge is een reële economische maatstaf die gebaseerd is op het gemiddelde brutostandaardsaldo (bss) van agrarische bedrijven in Nederland. Daarbij gaat het om opbrengsten minus bepaalde specifieke kosten van de agrarische activiteiten op het bedrijf. Opbrengsten en kosten van verbredingsactiviteiten zitten daar (nog) niet in.

Figuur 2.2 Verdeling van bedrijven naar bedrijfsomvang in het Groene Hart (%)

2.3 Het Groene Hart vergeleken met Nederland als geheel

In het Groene Hart waren in 2007 bijna 5.200 agrarische bedrijven aanwezig. Dat is 7% van het totale aantal agrarische bedrijven in Nederland. Ruim de helft van die bedrijven is gevestigd in het Westelijk Weidegebied in Utrecht en in de Krimpenerwaard/Oostelijk Rijnland (zie tabel 2.2).

Tabel 2.2 Aantal bedrijven per grootteklasse naar gebied in 2007							
	Nge-klasse						Totaal
	<16 nge	16-40	40-70	70- 100	100- 150	>150	
Westelijk Weidegebied in Utrecht	375	284	326	292	189	87	1.553
Gein en Gooiland	108	60	48	39	23	12	290
Westelijk Rijnland	114	92	79	97	64	103	549
Boskoop en Rijnveld	64	117	163	104	94	103	645
Krimpenwaard en Oostelijk Rijnland	299	230	236	196	149	123	1.233
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	239	138	185	178	141	46	927
Totaal Groene Hart	1.199	921	1.037	906	660	474	5.197
Totaal Nederland	19.791	13.105	11.397	10.754	10.671	11.010	76.741
Groene Hart in % van Nederland	6,1	7,0	9,1	8,4	6,2	4,3	6,8
Bron: Landbouwtelling CBS.							

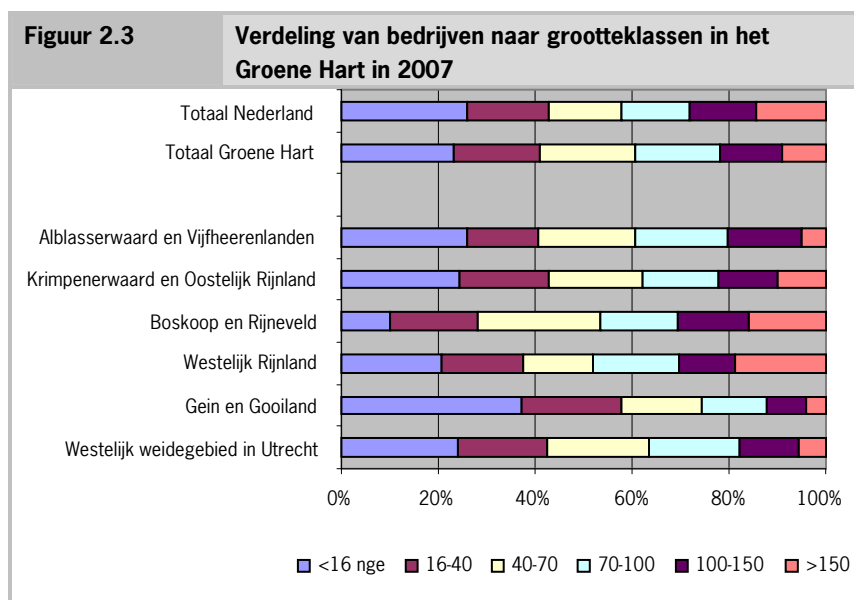
De grootteklassen 40-70 nge en 70-100 nge zijn in het Groene Hart ruimer vertegenwoordigd dan gemiddeld. Daarentegen komen grote bedrijven (>150 nge) relatief minder voor in het Groene Hart dan in Nederland als geheel. Binnen het Groene Hart zijn tussen de zes landbouwgebieden uit de Landbouwtelling enkele belangrijke verschillen te zien. In Gein en Gooiland zijn relatief veel kleine bedrijven en relatief weinig grote bedrijven actief. De structuur van de primaire landbouw in dat gebied is dus kleinschalig. Meer dan de helft van de bedrijven in Gein en Gooiland is van het type overig graasdierbedrijf. Deze bedrijven zijn vaak kleinschalig en/of boeren minder intensief. Waarschijnlijk gaat het hierbij ook om een relatief groot aantal bedrijven in het gebied van boeren die al gestopt zijn met melken, maar nog vlees- en/of jongvee aanhouden om hun grond te kunnen blijven gebruiken, in de verwachting dat ze die op termijn goed kunnen verkopen.

In het gebied Boskoop/Rijnveld (veel boomkwekerijbedrijven) is het aandeel van de bedrijven <16 nge erg klein (10%) en het aandeel van de bedrijven >150 nge duidelijk groter dan gemiddeld. Alleen in het Westelijk Rijnland komen rela-

tief meer grote bedrijven voor dan in Boskoop/Rijneveld. Dat komt vooral door-
dat in het Westelijk Rijnland veel grote (glas)tuinbouwbedrijven zijn gevestigd.

Gedurende de periode 2000-2007 is het aantal bedrijven in het Groene Hart
verminderd met 18%. Dat is iets minder dan gemiddeld in Nederland (zie tabel
2.3). Het grootste deel van de daling kwam voor rekening van de bedrijven tus-
sen de 16 en 100 nge. In de grootteklasse 100-150 nge is het aantal bedrijven
in het Groene Hart duidelijk minder gedaald dan in geheel Nederland (-5% ten
opzichte van -21%). Bij de grote bedrijven (>150 nge) is het aantal bedrijven in
het Groene Hart toegenomen (+13%), terwijl die groep in geheel Nederland is
gedaald (-6%).

Binnen de zes onderscheiden landbouwgebieden in het Groene Hart is te
zien dat in Boskoop/Rijneveld de schaalvergroting sinds 2000 het sterkst is
toegenomen. In dat gebied is het aantal kleine bedrijven fors verminderd en het
aantal grote (boomkwekerij)bedrijven juist sterk toegenomen. Van de grotere
gebieden heeft de schaalvergroting in de melkveehouderij vooral plaatsgevon-
den in het Westelijk Weidegebied in Utrecht en de Alblasserwaard/Vijfheeren-
landen. In het laatstgenoemde gebied is de afname van de kleinere bedrijven
(minder dan 70 nge) in de afgelopen jaren ook fors geweest.

Wanneer we kijken naar de ontwikkelingen in deze cijfers tussen 2000 en 2006, dan zien de cijfers per deelgebied er als volgt uit:

Tabel 2.3		Ontwikkeling van bedrijven per grootteklasse tussen 2000 en 2006 a)					
	Nge-klasse						Totaal
	<16 nge	16-40	40-70	70- 100	100- 150	>150	
Westelijk Weidegebied in Utrecht	-9	-14	2	-15	-2	15	-7
Gein en Gooiland	-12	5	-26	-23	-23	17	-13
Westelijk Rijnland	-20	-23	-31	-32	-25	-2	-23
Boskoop en Rijnveld	-24	-36	-31	-3	16	54	-16
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	-22	-19	-13	-30	-4	-10	-19
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	-27	-34	-32	-8	-10	4	-23
Totaal Groene Hart	-18	-23	-20	-19	-8	9	-17
Totaal Nederland	-13	-20	-25	-24	-21	-8	-19

a) Door een gemeentelijke herindeling per 1 januari 2007 zijn bedrijven uit 2 gemeenten van Westelijk Rijnland toegevoegd aan Oostelijk Rijnland. Voor een goede vergelijking tussen de gebieden is daarom 2006 als laatste jaar gekozen.
Bron: Landbouwtelling.

In het Groene Hart hadden de agrarische bedrijven in 2007 in totaal bijna 112.000 ha cultuurgrond in gebruik. Dat is bijna 6% van totaal Nederland (zie tabel 2.4). Grasland is verreweg de belangrijkste bestemming voor cultuurgrond in het Groene Hart. Dat is ook logisch gezien de dominantie van de rundveehouderij in het gebied. Daarnaast is in enkele gebieden het areaal tuinbouw ook van belang, zeker qua productiewaarde. Akkerbouw is flink ondervertegenwoordigd in het Groene Hart. De oppervlakte cultuurgrond per bedrijf is in het Groene Hart gemiddeld 3 ha lager dan in Nederland als geheel. De gebieden met relatief veel melkveehouderij komen duidelijk boven de gemiddelde bedrijfsoppervlakte per bedrijf uit.

Tabel 2.4 Gebruik van cultuurgrond in het Groene Hart in 2007							
	Oppervlakte cultuurgrond						Oppervlakte per bedrijf
	Totaal	Grasland	Maïs	Akkerbouw	Tuinbouw open grond	Tuinbouw onder glas	
Westelijk Weidegebied in Utrecht	38.163	31.690	2.721	3.020	642	91	22,6
Gein en Gooiland	6.227	5.660	168	329	63	7	19,0
Westelijk Rijnland	9.998	7.592	338	1.626	275	166	10,4
Boskoop en Rijnveld	4.597	2.223	222	900	1.166	86	6,5
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	26.449	22.614	1.303	1.972	407	152	26,4
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	26.329	22.148	1.554	2.135	490	2	26,8
Totaal Groene Hart	111.763	91.927	6.306	9.982	3.043	504	19,7
Totaal Nederland	1.914.331	820.703	221.554	775.891	85.809	10.374	22,8
Groene Hart in % van totaal Nederland	5,8	11,2	2,8	1,3	3,5	4,9	86,3

Gedurende de periode 2000-2007 is de oppervlakte cultuurgrond in het Groene Hart iets gestegen, tegenover een kleine daling in geheel Nederland (tabel 2.5). Op de verklaring hiervoor zijn we al eerder ingegaan (zie toelichting op tabel 2.1).

Het grootste deel van de toename kwam door de grotere oppervlakte akkerbouw en maïs in drie gebieden (vooral Westelijk Weidegebied Utrecht en in mindere mate Krimpenerwaard/Oostelijk Rijnland en Alblasserwaard/Vijfheerenlanden). Ook gemeentelijke herindelingen speelden hierbij een rol (zie hiervoor). Een klein deel van de oppervlakte grasland is mogelijk omgezet in maïs of akkerbouwgewassen. Vanaf 2006 wordt het areaal tijdelijk grasland tot de akkerbouwgewassen gerekend. De oppervlakte cultuurgrond per bedrijf in het Groene Hart is de afgelopen zeven jaren iets meer gestegen dan gemiddeld in Nederland. Dat geldt vooral voor de drie landbouwgebieden met een dominante melkveehouderij.

Tabel 2.5		Ontwikkeling van het areaal cultuurgrond tussen in 2000 en 2007 a)					
	Oppervlakte cultuurgrond (mutaties in %)						Oppervlakte per bedrijf
	Totaal	Grasland	Mais	Akkerbouw	Tuinbouw open grond	Tuinbouw onder glas	
Westelijk Weidegebied in Utrecht	13	2	82	1.027	7	133	14
Gein en Gooiland	4	1	11	176	34	-22	8
Westelijk Rijnland	-30	-27	-49	-14	-60	-50	-16
Boskoop en Rijnveld	-5	-9	63	-9	5	37	8
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	21	10	129	592	93	334	42
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	-1	-11	106	679	-19	-60	22
Totaal Groene Hart	4	-4	68	161	-7	4	17
Totaal Nederland	-2	-19	8	29	-15	-1	14
a) Door een gemeentelijke herindeling per 1 januari 2007 zijn een aantal bedrijven uit twee gemeenten van Westelijk Rijnland gevoegd bij Oostelijk Rijnland. Bron: Landbouwtelling.							

In het Groene Hart hielden de agrarische bedrijven in 2007 ruim 130.000 melkkoeien, dat is ruim 9% van totaal Nederland (tabel 2.6). Daarmee wordt het belang van de melkveehouderij in het Groene Hart nogmaals onderstreept. Bijna 80% van de melkveestapel bevindt zich in drie belangrijke landbouwgebieden, waarbij het Westelijk Weidegebied in Utrecht stevig bovenaan staat, gevolgd door Alblasserwaard-/Vijfheerenlanden en Krimpenerwaard/Oostelijk Rijnland. In de periode 2000-2007 is het aantal melkkoeien in het Groene Hart minder gedaald dan gemiddeld in Nederland (-2% ten opzichte van -6%). Dat kwam vooral door toename van de melkveestapel in het Westelijk Weidegebied in Utrecht. Het aantal varkens in het Groene Hart is relatief erg klein; minder dan 2% van het landelijk totaal. De daling van het aantal varkens is ook sterker dan gemiddeld in Nederland. Ongeveer de helft van de varkensstapel van het Groene Hart bevindt zich in het Westelijk Weidegebied, vaak in combinatie met een melkveetak. Het

Tabel 2.6
Aantal dieren (melkkoeien, fokvarkens, vleesvarkens, schapen) in het Groene Hart in 2000 en 2007

	2000				2007				Mutatie (%) 2007 t.o.v. 2000			
	aantal melk-koeien	aantal fok-varkens	aantal vlees-varkens	aantal schapen	aantal melk-koeien	aantal fok-varkens	aantal vlees-varkens	aantal schapen	melk-koeien	fok-varkens	vlees-varkens	schapen
Westelijk weidegebied in Utrecht	44.310	14.364	66.070	46.795	47.379	9.937	52.262	52.323	7	-31	-21	12
Gein en Gooiland	5.865	258	758	1.2694	5.650	21	211	12.791	-4	-92	-72	1
Westelijk Rijnland	15.719	4.822	13.241	22.943	10.220	703	10.357	17.862	-35	-85	-22	-22
Boskoop en Rijnveld	3.907	114	1897	5.350	3.624	168	2590	4.493	-7	47	37	-16
Krimpenwaard en Oostelijk Rijnland	29.142	4.273	37.792	39.450	30.385	4.608	25.754	54.534	4	8	-32	38
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	34.448	5.133	18.116	25.013	32.962	3.276	15.924	24.306	-4	-36	-12	-3
Totaal Groene Hart	133.391	28.964	137.874	152.245	130.220	18.713	107.098	166.309	-2	-35	-22	9
Totaal Nederland	1.504.097	1.510.843	6.504.540	1.307.557	1.413.166	1.266.471	5.558.828	1.369.343	-6	-16	-15	5
Groene Hart in % van Nederland	8,9	1,9	2,1	11,6	9,2	1,5	1,9	12,1				

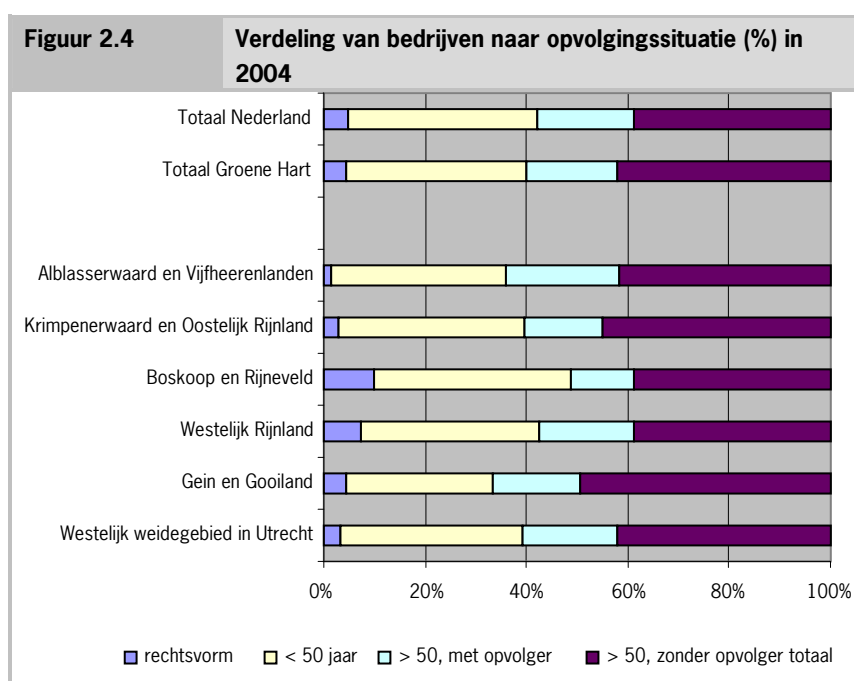
Bron: Landbouwtelling CBS.

aantal schapen groeide ook in het Groene Hart als geheel, met als uitschieters de groei in het Westelijke weidegebied in Utrecht en de Krimpenervaard en Oostelijk Rijnland. In de andere deelgebieden van het Groene Hart liep het aantal schapen juist (fors) terug.

Tabel 2.7		Bedrijven in het Groene Hart naar leeftijd en opvolging in 2004						
	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met rechts- vorm	Persoonlijke ondernemingen					Opvolgings- percentage
			Totaal	naar leeftijd oudste ondernemer				
				< 50 jaar	> 50 jaar met op- volger	> 50 jaar, zon- der opvolger		
						totaal	w.v. >65	
Westelijk Wei- degebied in Utrecht	1.690	54	1.636	607	318	711	243	31
Gein en Gooi- land	327	14	313	95	56	162	68	26
Westelijk Rijn- land	963	72	891	336	180	375	100	32
Boskoop en Ri- jneveld	712	71	641	275	89	277	54	24
Krimpener- waard en Oos- telijk Rijnland	1.002	30	972	365	155	452	156	26
Alblasserwaard en Vijfheeren- landen	981	14	967	338	218	411	136	35
Totaal Groene Hart	5.675	255	5.420	2.016	1.016	2.388	757	30
Totaal Neder- land	83.890	3.998	79.892	31.475	15.967	32.450	9.863	33
Groene Hart in % van Neder- land	6,8	6,4	6,8	6,4	6,4	7,4	7,7	91
Bron: Landbouwtelling.								

Bedrijfsopvolging (situatie 2004)

Van de 5.675 agrarische bedrijven in het Groene Hart in 2004 waren er 5.420 persoonlijke ondernemingen (95%). De leeftijdsopbouw in het Groene Hart komt vrij sterk overeen met die van geheel Nederland (tabel 7). Bijna 40% van de agrarische ondernemers (oudste bedrijfshoofd) is jonger dan 50 jaar en circa 30% is ouder dan 65 jaar (figuur 2.4). In het Groene Hart heeft 30% van de oudste bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar in 2004 aangegeven een potentiële volger te hebben. Dat percentage ligt iets lager dan het landelijk gemiddelde. Dit betekent dat iets meer dan de helft van de agrarische bedrijven in het Groene Hart vanwege de huidige leeftijd (inclusief ondernemers jonger dan 50 jaar) en opvolgingssituatie een toekomstperspectief heeft.¹ Voor Nederland als geheel ligt dit percentage iets hoger. In het gebied Alblasserwaard/ Vijfheerenlanden heeft 35% van de oudere ondernemers een opvolger in huis. In Boskoop/ Rijnveld (overwegend boomkwekers) is dat aandeel met 24% een stuk lager.

¹ Dit is los gezien van de economische positie van het bedrijf.

Verbreiding en verdieping

Veel agrarische bedrijven hebben naast inkomsten uit de primaire agrarische productie ook andere verdiensten uit bijvoorbeeld werken buitenshuis, sparen, beleggen, verhuur van grond en quota of overige inkomsten (zoals sociale uitkeringen). Hierna wordt nader ingegaan op verdieping (verwerking en huisverkoop van landbouwproducten) en verbreiding (niet-agrarische activiteiten) in het Groene Hart. Voorbeelden van verbreiding zijn agrarisch natuur- en landschapsbeheer, zorg, recreatie (zoals kampeerterreinen en overnachtingen), verhuur van stallingruimte voor goederen of dieren, loonwerk en duurzame energieproductie.

Tabel 2.8	Bedrijven in het Groene Hart met verbredingsactiviteiten in 2007					
	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met verbreding	idem in % van totaal	Bedrijven naar aantal verbredingsactiviteiten		
				1	2	3 of meer
Westelijk Weidegebied in Utrecht	1.553	480	31	297	123	60
Gein en Gooiland	290	91	31	46	37	8
Westelijk Rijnland	549	142	26	67	43	32
Boskoop en Rijnveld	645	49	8	25	15	9
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	1.233	364	30	220	98	46
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	927	251	27	172	50	29
Totaal Groene Hart	5.197	1.377	26	827	366	184
Totaal Nederland	76.741	12.265	16	8.721	2.499	1.045
Groene Hart in % van Nederland	6,8	11,2		9,5	14,6	17,6
Bron: Landbouwtelling CBS.						

In het Groene Hart heeft dus 26% van de agrarische bedrijven in 2007 één of meer verbredingsactiviteiten opgegeven voor de Landbouwtelling. Dat is bijna het dubbele van het landelijk gemiddelde. In de gebieden van het Groene Hart met overwegend melkveehouderij houdt circa 30% van de bedrijven zich bezig met verbreding. In Boskoop/Rijnveld ligt dat aandeel op slechts 8%. Dat is lo-

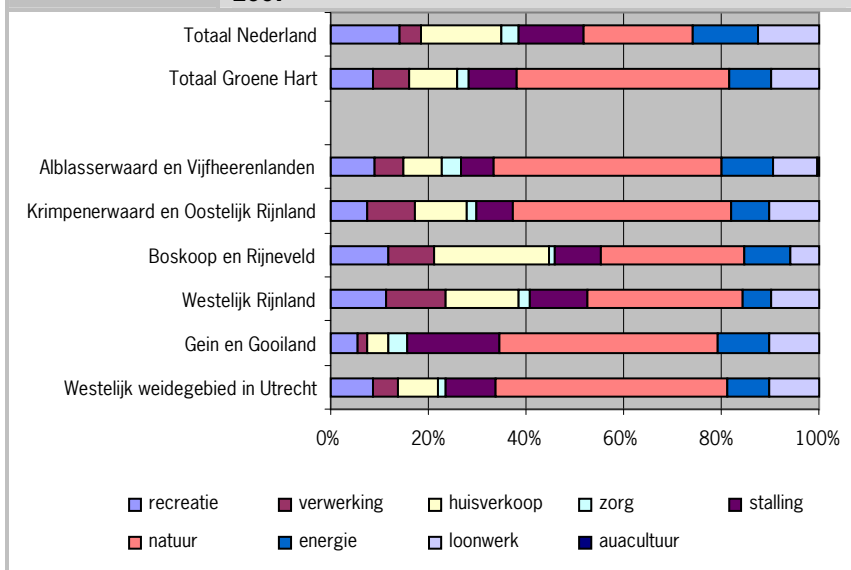
gisch gezien het feit dat maar weinig boomteeltbedrijven zich bezighouden met verbreding.

In het Groene Hart zijn ook relatief veel bedrijven die meerdere verbredingsactiviteiten uitoefenen (40% ten opzichte van 29% landelijk). In tabel 2.9 en figuur 2.5 is te zien dat bedrijven met verbreding in het Groene Hart voor bijna de helft aan agrarisch natuur- en landschapsbeheer doen. Voor een belangrijk deel is dat nestbescherming van weidevogels. Op enige afstand volgen de activiteiten huisverkoop van producten, loonwerk, stalling en recreatie, die ieder op circa 10% van de verbrede bedrijven worden uitgeoefend. Opwekking van duurzame energie en recreatie hebben in het Groene Hart duidelijk minder deelnemers dan in overig Nederland. Vergeleken met het landelijk beeld is de bewerking van landbouwproducten in het Groene Hart relatief belangrijker (vooral zelfzuivelaars).

Tabel 2.9		Aantal uitgevoerde verbredingsactiviteiten naar gebied in 2007							
	Recreatie	Verwerking	Huisverkoop	Zorg	Stalling	Natuur	Energie	Loonwerk	Aqua
Westelijk Weidegebied in Utrecht	64	39	60	10	78	350	64	76	0
Gein en Gooiland	8	3	6	6	27	65	15	15	0
Westelijk Rijnland	31	33	40	6	32	87	15	27	0
Boskoop en Rijnveld	10	8	20	1	8	25	8	5	0
Krimpenwaard en Oostelijk Rijnland	42	56	60	13	42	255	44	59	0
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	33	22	29	15	25	173	39	34	1
Totaal Groene Hart	188	161	215	51	212	955	185	216	1
Totaal Nederland	2.455	686	2.851	605	2.321	3.814	2.314	2.145	27
Groene Hart in % van Nederland	7,7	23,5	7,5	8,4	9,1	25,0	8,0	10,1	3,7
Bron: Landbouwtelling.									

Figuur 2.5

Verdeling van bedrijven met verbredingsactiviteiten in 2007

2.4 Conclusies

- In het Groene Hart is de rundveehouderij veruit de belangrijkste land- en tuinbouwsector. Akker- en tuinbouwbedrijven zijn wel aanwezig, maar in veel mindere mate. De intensieve veehouderij is een relatief kleine sector in het gebied.
- In het Groene Hart is ongeveer 10% van het totale aantal rundveehouderijbedrijven in Nederland actief.
- De afname van het aantal primaire landbouwbedrijven loopt in het Groene Hart ongeveer gelijk op met de afname in heel Nederland.
- Het areaal cultuurgrond is in het Groene Hart de afgelopen 5 jaar iets gedaald.
- Het aantal koeien in het Groene Hart is de laatste jaren ongeveer gelijk gebleven.
- De totale hoeveelheid quatum in het gebied is de laatste 2 jaar iets gestegen, met name op de wat grotere bedrijven.

- Het aantal gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven groter dan 100 nge is in Nederland als geheel iets groter dan in het Groene Hart.
- In het Groene Hart is op de primaire landbouwbedrijven sprake van beduidend meer verbredingsactiviteiten dan in Nederland als geheel.
- De opvolgingssituatie op de primaire landbouwbedrijven in het Groene Hart is ongeveer gelijk aan die in heel Nederland (30%).
- De grondprijzen in het Groene Hart vertonen een gelijke tred met vergelijkbare regio's elders in Nederland.
- Er is in het Groene Hart per deelgebied sprake van een verschillende ontwikkeling in de structuur van de landbouwsector. In de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden en het Westelijk Weidegebied in Utrecht is sprake van een goede land- bouwstructuur, waarbij het accent ligt op de agrarische productiefunctie. In de Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland is de structuur iets minder optimaal en ligt het accent op zowel de agrarische productiefunctie als op verbreding. In Gein en Gooiland en het Westelijk Rijnland is sprake van een relatief wat kleinschaliger landbouwstructuur en ligt het accent wat meer op verbreding.

3. Het agrocluster in het Groene Hart

3.1 Inleiding

De land- en tuinbouw in het Groene Hart is nauw verweven met andere delen van de regionale economie. Enerzijds is agrarische productie nauwelijks mogelijk zonder de toelevering van goederen en diensten, en anderzijds is de relatie van de primaire sector met de voedings- en genotmiddelenindustrie van belang. Zonder de activiteiten van de verwerkende industrieën zijn vele agrarische producten immers niet geschikt voor consumptie. Het hele scala aan directe en indirecte activiteiten in relatie tot de land- en tuinbouw in het Groene Hart kan als een samenhangende keten worden beschouwd, met andere woorden als een agrocluster (Post et al., 1987). Naast de agrarische sector vormt de voedings- en genotmiddelenindustrie daarvan dus een belangrijk onderdeel.

Dit rapport onderscheidt twee definities van het agrocluster, namelijk een *enge* en een *ruime* variant. De *enge* definitie is tamelijk strikt in de zin dat deze is gebaseerd op alle directe en indirecte activiteiten in samenhang met de land- en tuinbouw in het Groene Hart. Aangezien de mate van afhankelijkheid van de eigen regio verschilt, is dit echter niet het geval voor de gehele voedings- en genotmiddelenindustrie in het Groene Hart. Het voorbeeld ter verduidelijking heeft betrekking op de nationale situatie, omdat gegevens over de herkomst van agrarische grondstoffen voor de verwerkende industrie op regionaal niveau ontbreken.

De Nederlandse zuivel- en suikerindustrie en de slachterijen zijn voorbeelden van verwerkende bedrijfstakken die bijna volledig afhankelijk zijn van Nederlandse agrarische grondstoffen. Dat is niet het geval voor de veevoeder- en bloemverwerkende industrie, omdat die maar liefst 80% van de benodigde landbouwgrondstoffen importeren. De cacao- en tabaksindustrie doen dat zelfs voor de volle 100%.

De *enge* definitie van het agrocluster houdt geen rekening met het deel van de verwerkende industrie dat buitenlandse grondstoffen gebruikt. Het gevolg is dat de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van bijvoorbeeld de tabaksindustrie buiten de analyses blijven.

De *ruime* definitie van het agrocluster kijkt echter wel naar de industrie die land- en tuinbouwgrondstoffen van buiten het Groene Hart (en buiten Nederland) verwerkt. Voor beide definities geldt overigens dat ook de toeleverende, dienst-

verlenende en transporterende bedrijfstakken - voorzover zij direct of indirect leveren aan de primaire land- en tuinbouw en aan de voedingsmiddelenindustrie - onderdeel zijn van het agrocluster. Hiertoe behoren dan bijvoorbeeld niet alleen de veevoerfabrikanten, kassenbouwers en dierenartsen, maar ook de verpakingsindustrie of elektriciteitsbedrijven. Tot slot, de analyses in deze studie bespreken beide benaderingen van het agrocluster.

De structuur en ontwikkeling van de primaire land- en tuinbouw komt elders in dit rapport aan de orde. Dit hoofdstuk gaat vooral in op de overige onderdelen van het agrocluster zoals de verwerkende en toeleverende bedrijven. Paragraaf 3.2 geeft allereerst enige achtergrondinformatie over het agrocluster. Vervolgens gaat paragraaf 3.3 in op de betekenis van het agrocluster voor de economie in het Groene Hart in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid. De belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk staan in paragraaf 3.4.

3.2 Achtergrond

Agroclusters

Paragraaf 3.3 geeft een beeld van de economische betekenis van het agrocluster in het Groene Hart in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Dat agrocluster wordt opgesplitst naar productiekolommen, die zijn verbonden met een bepaalde agrarische productierichting (gekoppeld aan regionale productie).

Deze studie onderscheidt vijf deelclusters, opgebouwd uit de volgende specifieke primaire en verwerkende sectoren:

1. *Akkerbouw*
primaire akkerbouw, graan-, bloem-, suiker- en aardappelverwerking, margarine-, zetmeel- en overige voedingsmiddelenindustrie, drank- en cacao-industrie;
2. *Opengrondstuinbouw*
opengrondsgroenten, fruit, bloembollen, bomen, groente- en fruitverwerking;
3. *Glastuinbouw*
glasgroente-, champignons-, snijbloemen- en potplantenteelt, groente- en fruitverwerking;
4. *Grondgebonden veehouderij*
rundveehouderij, overige veehouderij, zuivelindustrie, slachterijen en vleesverwerkende industrie (rundvlees en overig vlees);

5. *Intensieve veehouderij*

vleeskalveren-, varkens- en pluimveehouderij, kalver-, varkens- en pluimvee-slachterijen en vleesverwerkende industrie.

De primaire en verwerkende sectoren dragen *direct* bij aan de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van de clusters. Daarnaast wordt voor elk cluster geschat in hoeverre toeleveranciers en distributeurs een bijdrage leveren aan de regionale economie. Deze zogenaamde *indirecte* bijdrage wordt berekend met behulp van de input-outputanalyse.

Voedings- en genotmiddelenindustrie

Naast de primaire land- en tuinbouw is de voedings- en genotmiddelenindustrie een belangrijk onderdeel van het agrocluster. LISA, het werkgelegenheidsregister van Nederland, herbergt informatie over het aantal vestigingen en het aantal werkzame personen van bedrijfstakken op postcodeniveau. Deze LISA-gegevens zijn onder andere nuttig om inzicht te verkrijgen in de betekenis van de voedings- en genotmiddelenindustrie voor de regionale werkgelegenheid.

Tabel 3.1 laat zien dat deze industrie in 2007 aan ruim 7.500 personen in de Groene Hart regio¹ werk biedt. Deze mensen zijn verdeeld over 238 vestigingen. Het aantal werkzame personen per vestiging in het Groene Hart bedraagt daarmee 32, zo'n 8 mensen meer dan het nationale gemiddelde. Met aandelen van respectievelijk 8,8% en 7,7% in de nationale werkgelegenheid zijn de zuivel- en vleesverwerkende industrie meer dan gemiddeld aanwezig in het Groene Hart. Opmerkelijk is de positie van de drankenindustrie - vooral bierbrouwerijen - in het Groene Hart, die bijna voor een derde van de nationale werkgelegenheid zorgt.

¹ In deze studie is het Groene Hart opgebouwd uit de gemeenten Gouda, Jacobswoude, Nieuwkoop, Alphen aan den Rijn, Rijnwoude, Bodegraven, Boskoop, Reeuwijk, Woerden, Nieuwerkerk aan den IJssel, Zevenhuizen-Moerkapelle, Ouderkerk aan den IJssel, Krimpen aan den IJssel, Nederlek, Bergambacht, Vlist, Oudewater, Schoonhoven, Lopik, Montfoort, Alblasterdam, Hardinxveld-Giessendam, Moordrecht, Waddinxveen, Nieuw Lekkerland, Gorinchem, Leerdam, Zoeterwoude, Hoornaar, Groot Ammers, Bleskensgraaf, Leimuiden, Abcoude, Breukelen, Maarssen, Loenen aan de Vecht, Vianen, Ronde Venen, IJsselstein, Uithoorn, Muiden, Naarden, Weesp, 's Graveland en Ouderkerk aan de Amstel.

Tabel 3.1		Werkzame personen in de voedings- en genotmiddelenindustrie, 2007	
Verwerkende bedrijfstak	Groene Hart	Nederland	% Groene Hart in Nederland
Zuivel	1.092	12.448	8,8
Aardappelen	0	6.353	0,0
Suiker	0	660	0,0
Vlees	1.738	22.534	7,7
Vis	108	3.962	2,7
Groente- en fruit	33	6.511	0,5
Graan	50	2.157	2,3
Veevoer	213	5.804	3,7
Margarine, zetmeel, overig	773	24.147	3,2
Dranken	2.372	7.874	30,1
Tabak	0	4.145	0,0
Bloem	975	20.919	4,7
Cacao	210	5.930	3,5
Totaal	7.564	123.444	6,1
Personen/vestiging	31,8	24,7	
Bron: LISA (2007).			

Tabel 3.2 toont de ontwikkeling van de voedings- en genotmiddelenindustrie in het Groene Hart tussen 2001 en 2007. In deze periode nam de werkgelegenheid van de gehele voedings- en genotmiddelenindustrie in zowel het Groene Hart als in Nederland als geheel met ruim 12% af. De afname in de vleesindustrie en de margarine-, zetmeel en overige industrie was naar verhouding groot in het Groene Hart. Opvallend is de toename van het aantal werkzame personen in de zuivelindustrie, terwijl Nederland als geheel een afname laat zien.

Tabel 3.2 Ontwikkeling van het aantal werkzame personen in voedings- en genotmiddelenindustrie, 2007 ten opzichte van 2001		
Verwerkende bedrijfstak	Groene Hart	Nederland
Zuivel	+ 181	-448
Aardappelen	0	-1.031
Suiker	0	-539
Vlees	-582	-5.960
Vis	-74	-854
Groente- en fruit	-74	-4
Graan	2	-191
Veevoer	-9	-1.278
Margarine, zetmeel, overig	-280	-1.088
Dranken	-69	-2.464
Tabak	0	-1.170
Bloem	-73	-1.781
Cacao	-117	-972
Totaal	-1.095	-17.780
Bron: LISA (2001 en 2007).		

Overige sectoren

Ten slotte zijn ook de overige sectoren (industrie en dienstverlening), voorzover ze relaties hebben met de land- en tuinbouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie een belangrijk onderdeel van het agrocluster. De economische kwantificering van die relaties komt in de volgende paragraaf aan bod, maar hier volgt eerst een overzicht van de betekenis van de overige sectoren voor de werkgelegenheid in het Groene Hart. Tabel 3.3 laat zien dat de overige sectoren in 2007 aan 317.000 personen in de Groene Hart-regio werk bieden. Deze mensen zijn verdeeld over 39.200 vestigingen. Het aantal werkzame personen per vestiging in het Groene Hart bedraagt daarmee 8,1, een fractie minder dan het nationale gemiddelde van 8,4 per vestiging. Met aandelen van bijna 7% in de nationale werkgelegenheid zijn de fabricage van transportmiddelen en de groot- en detailhandel meer dan gemiddeld aanwezig in het Groene Hart.

Tabel 3.3		Werkzame personen in overige sectoren in het Groene Hart en Nederland, 2007		
Overige sectoren	Groene Hart	Nederland	% Groene Hart in Nederland	
Textiel, leer, meubels	7.672	206.704	3,7	
Uitgeverij, papier	3.981	94.855	4,2	
Chemische producten	6.285	112.172	5,6	
Glas, metaal, machines	15.618	337.818	4,6	
Fabricage transportmiddelen	3.537	51.724	6,8	
Electra, gas, water	414	29.612	1,4	
Bouwnijverheid	32.614	489.402	6,7	
Groot- en detailhandel	80.715	1.381.175	5,8	
Logies, maaltijden	9.444	323.749	2,9	
Vervoer over land, water, lucht	13.852	371.597	3,7	
Post, financiën, verzekering	10.948	371.152	2,9	
Verhuur onroerend goed, transport	5.389	112.078	4,8	
Zakelijke dienstverlening, computers	44.367	1.036.751	4,3	
Onderwijs, bestuur, gezondheid	71.557	2.151.953	3,3	
Cultuur, overig	10.282	284.144	3,6	
Totaal	316.675	7.354.886	4,3	
Personen/vestiging	8,1	8,4		
Bron: LISA (2007).				

Tabel 3.4 toont de ontwikkeling van de overige sectoren in het Groene Hart tussen 2001 en 2007. In deze periode nam de werkgelegenheid van de overige sectoren in zowel het Groene Hart (3%) als in Nederland (4%) toe. Opmerkelijk is dat vooral de groei van de zakelijke dienstverlening in het Groene Hart achterblijft.

Tabel 3.4 Ontwikkeling van werkzame personen in overige sectoren in 2007 ten opzichte van 2001				
Overige sectoren	Groene Hart		Nederland	
	aantal	%	aantal	%
Textiel, leer, meubels	-379	-5	-20.590	-9
Uitgeverij, papier	-937	-19	-25.933	-21
Chemische producten	-665	-10	-12.352	-10
Glas, metaal, machines	-491	-3	-48.783	-13
Fabricage transportmiddelen	-1.638	-32	-10.228	-17
Electra, gas, water	-520	-56	-2.556	-8
Bouwnijverheid	1.705	6	-6.895	-1
Groot- en detailhandel	489	1	33.195	2
Logies, maaltijden	317	3	14.036	5
Vervoer over land, water, lucht	283	2	1.320	0
Post, financiën, verzekering	-494	-4	-25.678	-6
Verhuur onroerend goed, transport	358	7	9.096	9
Zakelijke dienstverlening, computers	1.425	3	103.032	11
Onderwijs, bestuur, gezondheid	8.716	14	250.126	13
Cultuur, overig	1.040	11	38.014	15
Totaal	9.209	3	295.804	4
Bron: LISA (2001 en 2007).				

3.3 Betekenis agrocluster in het Groene Hart

Totale agrocluster

De betekenis van het agrocluster in het Groene Hart voor de economie van deze regio als geheel is niet onaanzienlijk. Het cluster van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten realiseerde naar schatting in 2006 een toegevoegde waarde van 1,9 miljard euro en was goed voor bijna 32.000 arbeidsplaatsen. Dit is achtereenvolgens 10,3 en 11,3% van de totale toegevoegde waarde en werkgelegenheid in het Groene Hart (tabel 3.5). Dat is zo'n 0,5 à 1 procentpunt hoger dan de overeenkomstige landelijke cijfers (Berkhout en Van Bruchem, 2008). Bijna tweederde deel van verdiensten en werkgelegenheid van het cluster in het Groene Hart hangt samen met de export van (on)bewerkte agrarische producten.

Tabel 3.5 Kerncijfers van het agrocluster in het Groene Hart, 2006		
	Toegevoegde waarde (factorkosten, miljoen euro)	Werkgelegenheid (arbeidsjaren)
Agrocluster a)	1.938	31.738
<i>Aandeel in totaal Groene Hart</i>	<i>10,3%</i>	<i>11,3%</i>
Verwerking, toelevering en distributie van niet-regionale agrarische grondstoffen	863	10.765
Agrocluster, op basis van regionale agrarische grondstoffen	1.075	20.973
<i>Aandeel in totaal Groene Hart</i>	<i>5,7%</i>	<i>7,5%</i>
waarvan: land- en tuinbouw	369	10.912
verwerking	246	2.744
toelevering	345	5.353
distributie	117	1.964
a) Regionale- en niet-regionale agrarische grondstoffen, inclusief cacao, drank en tabak. Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI; LISA voor werkgelegenheid, bewerking LEI; CBS-Statline voor toegevoegde waarde, bewerking LEI.		

Als alleen naar de in eigen regio geproduceerde agrarische grondstoffen wordt gekeken, dan draagt het agrocluster 5,7% bij aan toegevoegde waarde en 7,5% aan de werkgelegenheid van de economie in het Groene Hart. Beide percentages zijn in deze situatie nog steeds hoger dan die voor de gemiddelde Nederlandse regio (respectievelijk 5,4 en 6,1%). Dit zegt iets over de mate van afhankelijkheid van eigen regionale agrarische grondstoffen van het agrocluster in het Groene Hart, die minder sterk is dan elders in het land.

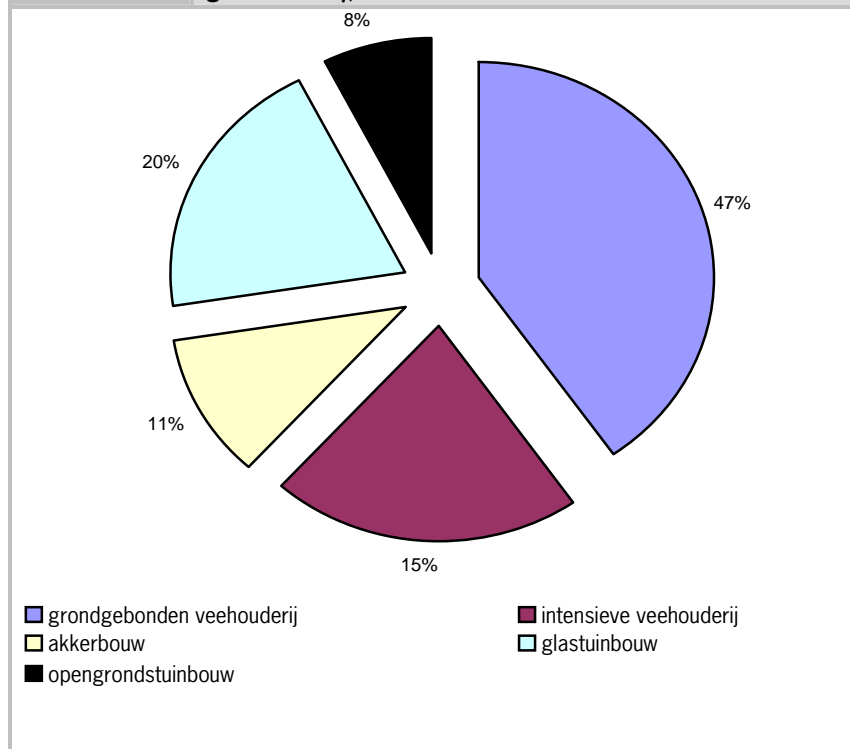
De aandelen in de totale toegevoegde waarde en werkgelegenheid afkomstig van buiten de regio gehaalde agrarische grondstoffen bedragen respectievelijk 44 en 34%. Op landelijk niveau liggen deze percentages lager, namelijk 39% voor de toegevoegde waarde en 33% voor de werkgelegenheid.

Aangenomen is dat de aandelen van 'ingevoerde' agrarische grondstoffen voor de totale aanvoer van grondstoffen voor de voedingsmiddelenindustrie in het Groene Hart gelijk is aan die op nationaal niveau. Oftewel, de aanvoer van bijvoorbeeld gerst voor de bierbrouwerij - een belangrijk onderdeel van de drankindustrie in het Groene Hart - komt in dat geval geheel van primaire bedrijven die buiten het Groene Hart-gebied zijn gelegen. Let wel dat de werkgelegenheid in tabel 3.5 is uitgedrukt in arbeidsjaren (volledige banen), terwijl deze in tabel 3.1

was uitgedrukt in aantal werkende personen. Normaliter is de werkgelegenheid in termen van arbeidsjaren minder dan die in termen van aantal mensen.

Figuur 3.1

Bijdragen van deelclusters aan toegevoegde waarde van totale agrocluster in het Groene Hart (regionale agrarische grondstoffen), 2006

Toegevoegde waarde van deelclusters

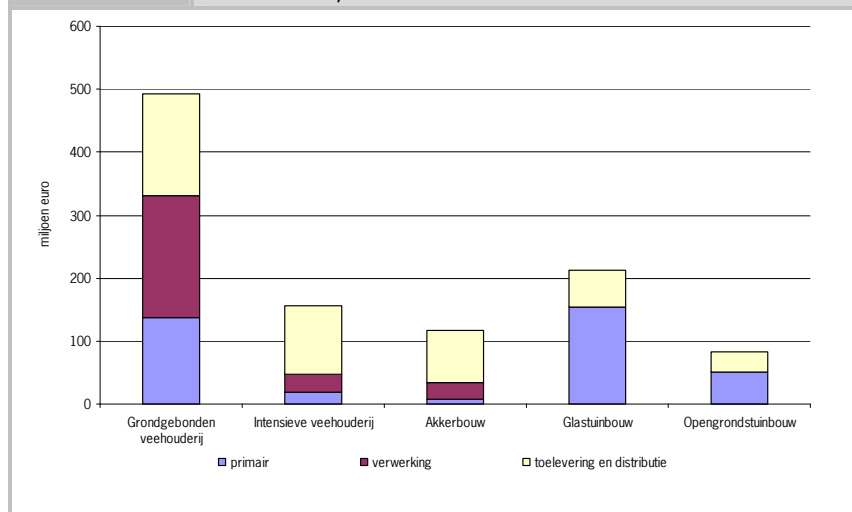
Figuur 3.1 toont het relatieve belang van de deelclusters grondgebonden veehouderij, intensieve veehouderij, akkerbouw, opengrondstuinbouw en glastuinbouw voor de toegevoegde waarde van het op regionale agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster in het Groene Hart. Hierbij is rekening gehouden met zowel de primaire sector als de daarmee samenhangende industrie- en transportactiviteiten. De beide veehouderijclusters nemen gezamenlijk ruim 60% van de totale bruto toegevoegde waarde voor hun rekening. De glastuinbouw-

en akkerbouwclusters dragen daaraan respectievelijk 20 en 11% bij, terwijl het opengrondstuinbouwcluster met 8% het minst belangrijk is.

De plaats van het agrocluster in het Groene Hart wordt duidelijker door deze te vergelijken met de betekenis van het nationale agrocluster (zie bijlage 2). De bijdrage van het grondgebonden-veehouderijcluster aan de regionale economie is voor het Groene Hart (47%) beduidend hoger dan voor de gemiddelde Nederlandse regio (28%). Anderzijds heeft in de rest van Nederland juist het akkerbouwcluster een grotere betekenis (20% op landelijk niveau).

Figuur 3.2 geeft voor de op regionale agrarische grondstoffen gebaseerde deelclusters de verdeling van de toegevoegde waarde over de primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen.

Figuur 3.2 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan toegevoegde waarde van deelclusters in het Groene Hart, 2006

Als ook naar de activiteiten rondom de verwerking van geïmporteerde land- en tuinbouwgrondstoffen (dus import uit rest van Nederland en uit buitenland) wordt gekeken, zou het plaatje er anders uitzien. Omdat het vooral gaat om invoer van plantaardige producten zoals graan, olie en cacao, stijgt de betekenis van het akkerbouwcluster in deze situatie. In de andere clusters speelt de op geïmporteerde agrarische grondstoffen gebaseerde industrie nauwelijks een rol. Het akkerbouwcluster laat allereerst een toename van 440 miljoen euro aan

toegevoegde waarde zien bij de verwerkers van niet-regionale agrarische grondstoffen (waarvan 310 miljoen euro in de drankindustrie en 46 miljoen euro in de margarine- en zetmeelindustrie). Daar komen dan verder nog de indirecte verdiensten bij van de sectoren die een deel van hun activiteiten ontleen aan het bestaan van die op niet-regionale grondstoffen gebaseerde industrie. Het gaat dan om nog eens ruim 400 miljoen euro. Met deze rekenwijze wordt het akkerbouwcluster met 51% het belangrijkste deelcluster binnen het totale agrocluster in het Groene Hart. Dit is evenveel als in de gemiddelde Nederlandse regio.

Om een indruk te geven van de economische betekenis die samenhangt met de verwerking van niet-regionale primaire grondstoffen, geeft bijlage 2 van dit rapport eenzelfde figuur als hiervoor, maar dan inclusief het deelcluster 'akkerbouw alle grondstoffen'.

Binnen de onderscheiden clusters verschilt het gewicht van de primaire sector ten opzichte van die van de verwerking, toelevering en distributie. De land- en tuinbouw in het Groene Hart genereert een derde van de toegevoegde waarde van het op regionale grondstoffen gebaseerde agrocluster. Per deelcluster is het beeld echter verschillend. In de tuinbouwclusters draagt de primaire sector bijvoorbeeld voor 72% (glastuinbouw) en 61% (opengrondstuinbouw) bij aan de toegevoegde waarde, terwijl zijn bijdrage in het akkerbouwcluster beperkt is tot 7% (en slechts 1% in het op alle agrarische grondstoffen gebaseerde akkerbouwcluster). De figuur maakt verder duidelijk dat de toeleveranciers en transporteurs - naast de primaire en verwerkende sectoren - ook een aanzienlijke bijdrage leveren aan de economische betekenis van het agrocluster in het Groene Hart.

De analyses maken alleen onderscheid naar de herkomst van *primaire* grondstoffen voor de industrie, niet naar die van al (deels) bewerkt vlees. Een opmerking is daarom nodig over de regionale invoer van (deels) bewerkt rund- en pluimveevlees als grondstof voor de vleesverwerkende industrie in het Groene Hart. Impliciet is aangenomen dat alle bewerkte vleesgrondstoffen uit de eigen regio afkomstig zijn.

Volgens figuur 3.2 bedraagt de toegevoegde waarde van de totale verwerkende industrie in het grondgebonden-veehouderijcluster 140 miljoen euro, waarvan zo'n 70% is gegenereerd door de zuivelindustrie en de rest (48%) door de vleesverwerkende industrie. Naar schatting zal dan een paar procent van de door verwerkende industrie gegenereerde toegevoegde waarde te maken hebben met de verwerking van aangekochte verwerkte vleesgrondstoffen van buiten het Groene Hart.

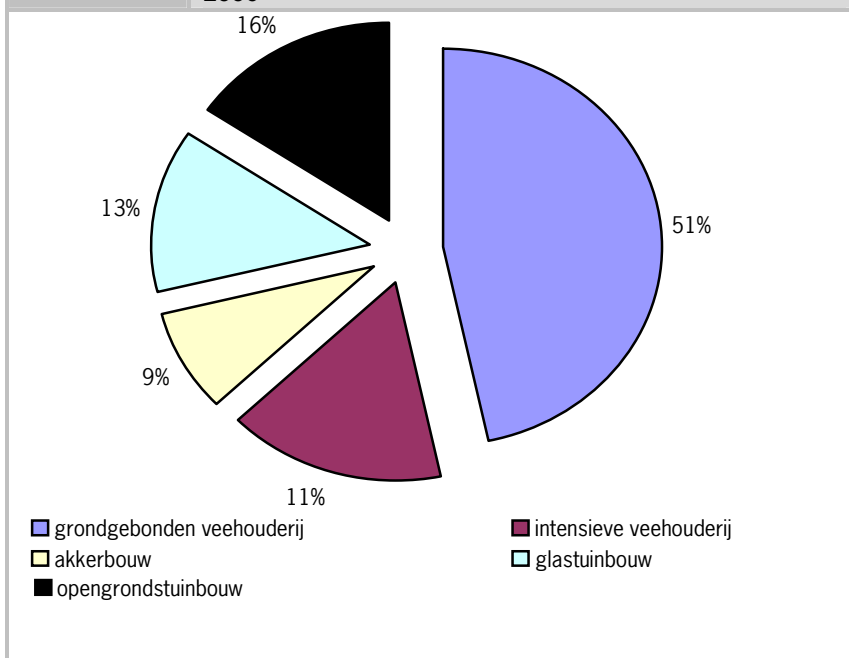
Eenzelfde verhaal geldt voor de verwerkende industrie in het intensieve-veehouderijcluster, die bijna 30 miljoen euro aan toegevoegde waarde genereert. De hele verwerkende industrie wordt in dit cluster vertegenwoordigd door de vleesverwerkende industrie, dus een deel hiervan zal eveneens gerelateerd zijn aan de verwerking van 'geïmporteerd' verwerkt vlees. Dezelfde aanname over de behandeling van binnen- en buitenlandse verwerkte agrarische grondstoffen geldt natuurlijk ook voor de andere deelclusters. Zo importeert bijvoorbeeld ook de margarine- en zetmeelindustrie een behoorlijk deel (half)bewerkte sojabonen voor verdere verwerking in de binnenlandse industrie.

Een tweede opmerking betreft de positie van de veevoerindustrie in het agrocluster. Behoort deze tot de toelevering van de veehouderijclusters, of moet de sector als verwerkend onderdeel van het akkerbouwcluster worden gezien? Het antwoord is: beide. Onze analyses zijn gebaseerd op een methode waarin de agrarische sector centraal staat. Eerst worden de directe en indirecte effecten van het primaire onderdeel van de agroclusters gekwantificeerd. Hier toe behoort ook de bijdrage van de veevoerindustrie als toeleverancier aan de veehouderijsectoren. Ongeveer de helft van de economische betekenis van de veevoerindustrie komt op deze manier terecht bij de grondgebonden- en intensieve veehouderijclusters. Het resterende deel van de veevoerindustrie, dat vooral met de afzet naar het buitenland heeft te maken, valt onder het verwerkende onderdeel van het akkerbouwcluster.

Werkgelegenheid van deelclusters

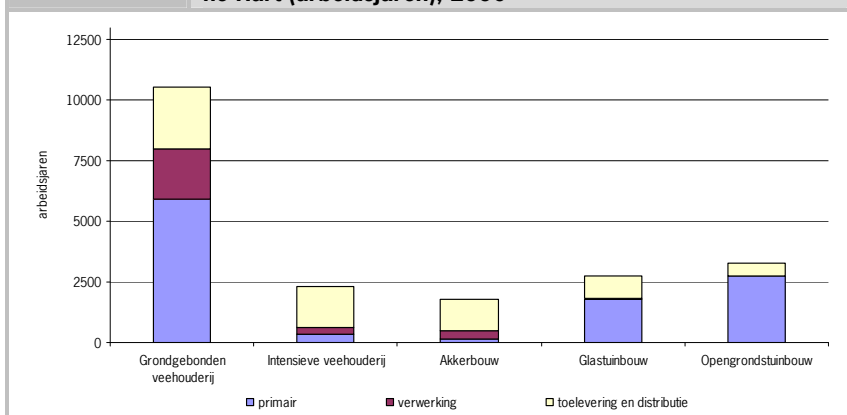
Figuur 3.3 toont de relatieve betekenis van de deelclusters grondgebonden veehouderij, intensieve veehouderij, akkerbouw, opengrondstuinbouw en glastuinbouw voor de werkgelegenheid van het op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster in het Groene Hart. Het grondgebonden-veehouderijcluster is opnieuw de belangrijkste, nu met een aandeel van 51%. Dat is meer dan haar bijdrage aan de toegevoegde waarde. Voor het intensieve-veehouderijcluster is die verhouding precies omgekeerd. De arbeidsproductiviteit van de intensieve veehouderij, gemeten als de toegevoegde waarde per arbeidsjaar, is daarmee dus hoger dan die van de grondgebonden veehouderij.

Op nationaal niveau genereren het grondgebonden-veehouderijcluster (34%) en het intensieve-veehouderijcluster (bijna 20%) de meeste arbeid (bijlage 1).

Figuur 3.3**Bijdragen van deelclusters aan werkgelegenheid van totale agrocluster in het Groene Hart (binnenlandse grondstoffen), 2006**

Voor de op regionale agrarische grondstoffen gebaseerde deelclusters geeft figuur 3.4 de verdeling van de werkgelegenheid over de kolomonderdelen.

In het op regionale grondstoffen gebaseerde agrocluster is 52% werkzaam in de primaire land- en tuinbouw. Voor de intensieve-veehouderij- en akkerbouwclusters ligt dit percentage significant lager omdat hierin relatief meer indirecte arbeid wordt gegenereerd (bij toeleveranciers en transporteurs).

Figuur 3.4**Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid van deelclusters in het Groene Hart (arbeidsjaren), 2006**

3.4 Conclusies

Deze paragraaf gaat in op de meest opvallende kenmerken van het agrocluster in Het Groene Hart. Dat zijn de volgende:

- het op regionale agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster is beduidend belangrijker voor de totale economie van het Groene Hart dan het geval is voor andere Nederlandse regio's. Dit geldt voor zowel toegevoegde waarde (5,7%) als de werkgelegenheid (7,5%);
- vooral de subcluster voor de grondgebonden veehouderij draagt naar verhouding (40%) sterk bij aan toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocluster Groene Hart. Buiten deze regio is hetzelfde het geval, maar in duidelijk mindere mate;
- ruim de helft van het agrocluster Groene Hart bestaat uit primaire werkgelegenheid en daaraan draagt vooral het grondgebonden-veehouderijcluster bij. Dat cluster heeft bijna tweederde deel van alle arbeid werkzaam in de veehouderij, terwijl de aanverwante industrie - zoals de zuivel- en vleesverwerking - relatief weinig bijdraagt (15%);
- als rekening wordt gehouden met de activiteiten die samenhangen met de verwerking van alle agrarische grondstoffen, neemt het akkerbouwcluster veruit de belangrijkste plaats in voor het Groene Hart. Het gaat dan om indu-

strieën die onafhankelijk opereren van het aanbod van regionale land- en tuinbouwgrondstoffen en deze hebben vaak een buitenlandse investeerder als eigenaar. Deze industrieën zijn wel erg belangrijk als regionale werkgever;

- het agrocluster Groene Hart is naar verhouding minder sterk verbonden met de regionale agrarische productie dan in andere Nederlandse regio's.

4. Drijvende krachten

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we op basis van een sterkte-zwakteanalyse van het agrocomplex in het Groene Hart in op de drijvende krachten die van invloed zijn en zullen zijn op de toekomst van de agrosector in het gebied. In zijn algemeenheid zijn een aantal factoren sterk bepalend voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw en de agrosector als geheel (of het agrocomplex) is een aantal factoren, te weten:

- vraagfactoren, zoals bevolking en inkomen;
- aanbodfactoren, zoals grond, arbeid en kapitaal;
- beleidsfactoren: landbouw, handel, milieu, energie, duurzame ontwikkeling;
- omgevingsfactoren: natuur, landschap, waterbeheer, ruimtelijke ordening.

Kenmerkende structurele ontwikkelingen in het agrocomplex in het algemeen zijn vermindering van het aantal bedrijven, bedrijfsvergroting, productiviteitsgroei, verschuiving naar meer intensieve productierichtingen en een daling van de reële prijzen van agrarische producten. Welvaartsgroei en technologische vernieuwingen zijn hierbij belangrijk; zij bepalen mede de ontwikkeling van vraag en aanbod van producten en productiefactoren. De invloed van beleidsmaatregelen op structurele ontwikkelingen is soms duidelijk zichtbaar, ook op bedrijfsniveau en lokaal/regionaal niveau. In dit hoofdstuk gaat het om de factoren achter de ontwikkeling en de perspectieven van het agrocomplex in het Groene Hart als geheel.

4.2 Vraagfactoren

Demografische ontwikkelingen

Ontwikkelingen op het gebied van bevolkingsgroei, -samenstelling en wensen op gebied van wonen, werken en consumeren hebben uiteraard effect op de positie en de perspectieven van het agrocomplex. Deze factoren hebben invloed op het volume van de vraag naar voedsel, maar onder andere ook invloed op hoe het landelijk gebied wordt ingericht, waar concurrentie om ruimte is en welke producten op welke manier worden geproduceerd.

Voor de perspectieven van het agrocomplex in zijn algemeenheid zijn de volgende trends relevant:

- de wereldbevolking neemt in de periode 2005-2020 nog toe met ruim 1 miljard mensen, dit is met ruim 1% per jaar. De bevolking in de EU neemt in die periode slechts licht toe, vooral door een migratiesaldo. In geheel Europa wordt zelfs een bevolkingsafname verwacht (vooral door een krimp in Rusland). In Nederland groeit de bevolking wel, naar ruim 17 miljoen mensen in 2020. Vanaf 2020 zal de groei zeer beperkt zijn. Binnen Nederland groeit de bevolking vooral in het westen; daarbuiten zijn er gebieden met krimp;
- de samenstelling van de huishoudens verandert, er komen meer eenpersoonshuishoudens. Ook de bevolkingsopbouw verandert; het aandeel ouderen neemt toe (vergrijzing);
- door de 'senioreneconomie' is er een groeiende vraag naar goederen en diensten voor ouderen, zoals recreëren in natuur en landschap, wonen in 'groene' omgeving, zorg (bijvoorbeeld op zorgboerderijen).

Macro-economische groei en consumentenvoorkeuren

De prognoses voor de economische groei in de wereld voor de langere termijn zijn gunstig. De groei blijft in Europa, evenals wat betreft de bevolkingsomvang, wel achter bij die in de rest van de wereld, vooral in China, India, Brazilië en dergelijke. De groei van beide factoren (bevolking en economie) die van belang zijn voor de ontwikkeling van de vraag naar voedsel en dergelijke is dus het sterkst in die delen van de wereld met een al groot aandeel (de helft of meer) in de wereldbevolking.

Door de snelle inkomensgroei en verstedelijking in ontwikkelingslanden verandert het gevraagde voedselpakket: meer dierlijke producten (zuivel en vlees), meer groente en fruit, meer in verwerkte vorm.

In westerse, rijkere landen worden bij verdere welvaartsgroei zaken als kwaliteit, imago, bereidingsgemak en gezondheid en 'duurzaamheidsaspecten' belangrijker.

4.3 Aanbodfactoren

Arbeid

Rond 1950 waren er nog meer dan een half miljoen mensen, destijds ongeveer 15% van de beroepsbevolking, werkzaam in de Nederlandse land- en tuinbouw. Dat aantal is fors gedaald, tot circa 200.000 mensen, ofwel circa 3% van de

beroepsbevolking. Toch kan vooral in de tuinbouw in oogstperioden de beschikbaarheid van arbeid een knelpunt zijn. Het aanbod van arbeidskrachten uit nieuwe lidstaten van de EU wordt hiervoor benut. Het (beperkt) beschikbare arbeidsaanbod in de agrosector heeft te maken met ontwikkelingen in de economie en op de arbeidsmarkt. Door verdergaande automatisering, mechanisering en robotisering zal de arbeidsbehoefte in de agrosector verder dalen.

Een aanzienlijk deel van de agrarische ondernemers is ouder dan 50 jaar en heeft geen (potentiële) opvolger. Dit geldt ook voor het Groene Hart (zie gegevens Landbouwtelling). Voor het aanbodvolume van producten zal dit, gezien de ontwikkelingen in het verleden, geen negatief effect hebben; de in productiecapaciteit uitbreidende 'blijvers' nemen de productie van de 'wijkers' over.

Grond

De afname van de oppervlakte landbouwgrond in Nederland was de afgelopen 15 jaar gemiddeld ongeveer 0,3% per jaar, ofwel zo'n 5 tot 6.000 ha. Door de regelgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening met de vastgestelde agrarische bestemming voor grote delen van het buitengebied kent de landbouw op dit punt een zekere bescherming. Overigens kan dit door ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening verandering ondergaan (zie beleidsfactoren, paragraaf 4.4), waardoor de afname van het landbouwareaal kan versnellen. Van belang zijn in dit verband ook de recente plannen van het kabinet voor de Randstad tot 2040.

Bij het verlies van landbouwgrond ten behoeve van andere bestemmingen gaat het voor een deel om in agrarisch opzicht hoogwaardige, voor veel gewassen geschikte, zeer productieve grond. Het verlies van dergelijke grond kan specifiek beperkend zijn voor het aanbod vanuit Nederland van bepaalde gewassen. Pootaardappelen en ook bloembollen zijn hiervan voorbeelden. Voor het Groene Hart kan de beschikbaarheid van voor de boomteelt, vooral voor bepaalde cultivars, geschikte grond een cruciaal punt zijn bij de keuzes in het ruimtelijk beleid.

Door de behoefte aan landbouwgrond voor andere bestemmingen en of door natuurbeperkingen voor het gebruik van de grond trekken boeren en tuinders naar andere regio's met ruimere ontwikkelingsmogelijkheden voor het bedrijf en in veel gevallen een lagere grondprijs ('agrariërs worden weer nomaden').

Voor het Groene Hart, waar de landbouw onder 'druk' staat van steden en claims wat betreft recreatie en natuur, kan het vertrek van agrarische ondernemers verschillende effecten hebben: (a) er ontstaat meer ruimte voor de be-

drijfsontwikkeling van de blijvers en (b) er resteren te weinig levensvatbare bedrijven met jongere, ambitieuze ondernemers. Het eerste kan wenselijk zijn, het verhoogt de kansen van bedrijven om vitaal, levensvatbaar te blijven. Het tweede kan het risico inhouden dat de landbouw in het gebied 'wegkwijnt'. In hoofdstuk 2 van dit rapport is evenwel aangetoond dat het met het laatste in het Groene Hart wel meevalt.

4.4 Beleidsfactoren

Ter introductie

Het algemene beleid dat van invloed is op de ontwikkeling van het agrocomplex in het Groene Hart is erg divers; het heeft betrekking op veel verschillende onderwerpen. Onderscheid kan hierbij worden gemaakt tussen het internationale beleid (WTO en het Landbouwbeleid van de EU) en het beleid dat meer in nationaal kader worden bepaald. Op veel beleidsterreinen is de rol van de nationale overheid en van provincies, gemeenten, waterschappen en dergelijke belangrijk. Zeker ook voor de agrarische bedrijvigheid en de ketens in Nederland zal dat in de toekomst gelden. De agrosector blijft onderwerp van beleid omdat de productie onder meer een groot beslag legt op de ruimte en op het milieu en verder omdat deze van invloed is op de volksgezondheid. Er zijn dus aan de agrarische productie veel maatschappelijke belangen verbonden.

WTO: naar een vrijere wereldhandel

De voortgang van de in het jaar 2001 gestarte Doha-ronde en de uitkomst van de onderhandelingen tussen meer dan 150 landen is nog (steeds) onzeker. Voor de landbouw wordt, in het verlengde van eerdere resultaten (GATT), een verdere liberalisatie van de internationale handel door vermindering van de importbescherming en de afschaffing van exportsubsidies verwacht. Ook afspraken over de voorwaarden voor het verlenen van interne steun aan de landbouw zijn van belang (zogenaamde groene box), onder meer voor het GLB.

'Consumer concerns' (waaronder voorwaarden inzake milieu, arbeid, dierenwelzijn) maken weliswaar geen onderdeel uit van de (te verwachten) uitkomsten van deze ronde van WTO-onderhandelingen, maar wel kunnen deze invloed hebben op de handelsstromen. Dit geldt bijvoorbeeld wanneer in het kader van duurzaamheid afspraken worden gemaakt tussen overheden en/of bedrijven. Een voorbeeld hiervan is dat (Nederlandse) mengvoederbedrijven en verwerken-

de bedrijven (zuivel en dergelijke) afgesproken hebben om geen soja te gebruiken uit regenwoudgebieden.

EU: op veel terreinen beleidsbepalend

In de toekomst zal de EU verder uitbreiden en komt het aantal lidstaten op ruim dertig. In beginsel biedt elke vergroting van de EU nieuwe handels- en investeringsvoordelen voor het Nederlandse agrocomplex en dus ook voor het Groene Hart. Verdere harmonisatie van beleid in EU op verschillende beleidsterreinen (om een 'level playing field' te realiseren) kan eveneens een voordeel opleveren voor het concurrentiële sterke Nederlandse agrocomplex, maar dit proces kan ook beperkingen en extra kosten opleveren (volgens de Nitraatrichtlijn).

De Europese marktordening via ondersteuning van de prijsvorming van landbouwproducten is in de loop van de jaren al grotendeels veranderd in directe inkomenssteun, die is ontkoppeld van de productie (bedrijfstoeslagen). Voor de toekenning van deze toeslagen gelden voorwaarden waaraan de landbouwer moet voldoen. Dit zijn EU-regels op het gebied van milieu, dierenwelzijn, voedselveiligheid enzovoort (cross compliance).

De Europese Commissie heeft in het voorjaar van 2008 met het oog op onder meer een vereenvoudiging van het GLB plannen gepresenteerd (Health check). De vereenvoudiging kan onder meer inhouden dat Nederland overgaat naar vaste toeslagbedragen per hectare (flat rate), maar op langere termijn zal de toeslag meer een vergoeding voor maatschappelijke diensten (groene en blauwe) worden. Dat biedt kansen voor het Groene Hart.

Het plattelandsbeleid is als tweede pijler van het GLB ontwikkeld onder meer om de concurrentiekracht van de sector te versterken (nu de steun via de markt verder afneemt) en te bevorderen dat de landbouw en het platteland in de EU meer functies kunnen vervullen. Voor de toepassing zijn per lidstaat Plattelandsontwikkelingsplannen (POP's) vastgesteld. In Nederland is momenteel POPII (looptijd 2007-2013) relevant. In samenhang met POPII is in Nederland WILG van belang voor de financiering van de (her)inrichting van landelijke gebieden. Provincies spelen een belangrijke rol bij de investeringen in het landelijk gebied (zie ook verder ruimtelijke ordening, landelijk gebied en vitaal platteland). Het plattelandsbeleid, zoals het in Nederland wordt uitgevoerd, kent vooral een gebiedsgerichte benadering. Dit biedt wederom kansen voor het Groene Hart.

Milieubeleid: vooral mestbeleid

Het Europese milieubeleid is onder meer bepalend op de terreinen van mest (mineralen), biodiversiteit, bodem en water (ook oppervlaktewater). Voor de

landbouw relevante Europese regels zijn vooral te vinden in de Kaderrichtlijn Water (KRW), de Nitraatrichtlijn en Emissieplafonds verzurende stoffen (waaronder ammoniak). Verder zijn er Europese regels op het gebied van Milieuvergunningen, milieueffectrapportage (MER) en milieuaansprakelijkheid.

Het Nederlandse mestbeleid is, vanwege Nitraatrichtlijn, vanaf 2006 gebaseerd op gebruiksnormen per gewas per hectare. In de toekomst kunnen deze, afhankelijk van metingen van de grondwaterkwaliteit, eventueel verder worden aangescherpt. Naast de gebruiksnormen voor mest zijn de dierrechten (varkens- en pluimveerechten) en de melkquotering momenteel (nog) belangrijke instrumenten in het mest- en mineralenbeleid. Terwijl wettelijk is vastgelegd dat de (nationale) dierrechten in 2015 verdwijnen, zal dan ook de Europese melkquotering worden afgeschaft. Voor de beheersing van het mineralenprobleem vanaf 2015 is het van belang hoe de veehouderij (omvang van de veestapel en excretie per dier) en de afzet en aanwending van dierlijke mest (ook als energiebron of als 'mineraleninput' voor andere doeleinden) zich ontwikkelen. Hierbij kan onderzoek en innovatie een belangrijke rol spelen.

Voor de agrarische bedrijven in het Groene Hart, dat naar verhouding weinig varkens- en pluimveehouderij kent (zie hoofdstuk 2), is het mestvraagstuk tot dusver niet indringend. Met de te verwachten aanscherping van het mestbeleid (lagere gebruiksnormen) kan dit veranderen. Nu is de derogatie belangrijk om meer dierlijke mest te mogen uitrijden (250 in plaats van 170 kg stikstof per ha grasland); gezien het grote aandeel van grasland in het Groene Hart is de voorwaarde van 70% geen probleem.

Natuurbeleid en -beheer

Het natuurbeleid kent als onderling sterk samenhangende hoofdonderdelen:

- gebiedsbescherming van waardevolle en mooie (natuur)gebieden, zoals de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), Wetlands, Nationale Parken, Natura 2000 en Nationale Landschappen;
- soortenbescherming, om de verscheidenheid van planten- en diersoorten (biodiversiteit) in stand te houden.

Het natuurbeheer wordt uitgevoerd door terreinbeherende organisaties, particulieren en agrariërs. Voor het natuurbeheer en de omzetting van landbouwgrond in natuurterrein gelden stimuleringsregelingen (SN). Voor het agrarische natuurbeheer zijn er vergoedingen (SAN) in het kader van het Programma Beheer. Hierbij gelden beperkingen voor het uitoefenen van de landbouw, bijvoorbeeld omdat het gebied wordt vernat (het waterpeil wordt verhoogd) kunnen de

gewassen minder groeien of om het water schoner te houden mag minder worden bemest, enzovoort. Boeren kunnen in aanmerking komen voor compensatie, bijvoorbeeld via de regeling Agrarisch Natuurbeheer, van de nadelen van deze beperkingen.

In het Groene Hart is dit zeker een belangrijk aandachtspunt; gezien de gegevens van de Landbouwtelling is de deelname aan agrarisch natuurbeheer er relatief groot. Wel geldt, ook in het Groene Hart, dat melkveehouders vooral het (lichtere) weidevogelbeheer doen, terwijl overige graasdierhouders (bijvoorbeeld vleesveehouders) meer het zwaardere, botanisch beheer voor hun rekening nemen. Dit zijn vaak kleinere bedrijven zonder opvolgers. Dit kan negatief zijn voor de continuïteit van het agrarisch natuurbeheer.

Hogere landbouwprijzen hebben ook hogere agrarische grondprijzen tot gevolg. Dit kan eveneens negatief zijn voor de deelnamebereidheid aan agrarisch natuurbeheer; de kopers van de (duurdere) grond willen deze zo productief, dus vaak zo intensief mogelijk benutten. Echter, met het uitzicht op hogere grondprijzen kan door extensieve bedrijven de verkoop worden uitgesteld en het beheer met een vergoeding (voorlopig) worden verlengd.

Agrarisch natuurbeheer (en breder gezien: groene en blauwe diensten) kan bij een verdere herziening van het GLB in het kader van de 'vermaatschappelijking' van de bedrijfstoeslagen aan de orde komen; het betreft het realiseren van een effectieve koppeling tussen de GLB-betalingen en de maatschappelijke doelen en prestaties van de agrarische sector (LNV, 2007, p. 6). Dit biedt, nogmaals, zeker kansen voor de landbouw in het Groene Hart.

Ruimtelijke ordening (R.O.)

Het nieuwe R.O.-beleid (*Nota Ruimte*, 2006; nieuwe Wet RO ingegaan op 1 juli 2008) biedt vooral aan provincies nieuwe instrumenten, waaronder de structuurvisie, om meer sturing te geven aan de ruimtelijke ordening (Berkhout en Van Bruchem, 2008, p. 98). Wel blijft het (gemeentelijke) bestemmingsplan het centrale instrument voor de ruimtelijke ordening, maar wordt het verplicht voor het gehele grondgebied van de gemeente en niet enkel meer voor de bebouwde kom. Niet duidelijk is of er regionale verschillen gaan optreden in de mate waarin gemeenten 'onafhankelijk' van de provincies het beleid wat betreft het bouwen in en inrichten van het buitengebied gaan invullen.

Het nieuwe R.O.-beleid (WRO) bepaalt meer dan in het verleden waar bepaalde typen van agrarische bedrijven zich kunnen vestigen en ontwikkelen. Tenminste, het Rijksbeleid biedt de ruimte aan provincies en gemeenten om dat nader vast te stellen. Naast de vraag of gebieden toegang geven voor de betreffende

typen land- en tuinbouwbedrijven, is van belang de vraag welke bedrijfsomvang is toegestaan. Bij de vaststelling van agrarische bestemmingplannen is het de vraag hoe groot een agrarisch bouwblok van een bedrijf maximaal mag zijn; een of enkele hectares. Die vraag gaat ook steeds meer in het Groene Hart spelen. Voorts is er de vraag of, met het dalen van het aantal agrarische bedrijven en de afnemende economische betekenis van de landbouw voor het platteland, in het buitengebied (met tot dusver een agrarische bestemming) ruimte moet worden geboden aan niet-agrarische activiteiten. Overigens kan deze vraag ook relevant zijn voor agrariërs die bepaalde vormen van verbreding willen gaan ontplooiën.

Gezien de naar verwachting groeiende betekenis van verbreding in het Groene Hart (ten dienste van de Randstad) kan het hier ook een aandachtspunt zijn om al dan niet (strikt) vast te leggen welke verbredingactiviteiten in het buitengebied kunnen passen en worden toegestaan.

Verbrede landbouw

Voor de ontwikkeling van verbrede, multifunctionele landbouw is bij de betrokken bedrijven meer gerichte respectievelijk andere kennis en deskundigheid nodig dan voor de traditionele taken van de agrariërs, namelijk het telen van gewassen en het houden van dieren. LNV ondersteunt de kennisverwerving en -verspreiding met het 'kennisnetwerk veelzijdig platteland' en bevordert vanaf 2007 met een task force 'multifunctionele landbouw' de afstemming tussen vraag en aanbod op dit overigens brede gebied van zorg, recreatie, landschapbeheer enzovoort.

Gezien de ligging van het Groene Hart te midden van stedelijke gebieden liggen er diverse kansen voor verbrede landbouw. Naast agrarisch natuurbeheer, de verkoop van (eigen) producten ook wat betreft het aanbieden van rust, zorg, recreatie, gelegenheid voor het houden van paarden enzovoort.

4.5 Omgevingsfactoren

Het grootste deel van het Groene Hart bestaat uit veenweidegebied. Het veenweidegebied in Nederland omvat ongeveer 100.000 ha, waarvan ongeveer 50.000 ha pure veenweide is, dat wil zeggen veenweide zonder kleidek. Het bekendste deel van de veenweidegebieden in ons land bevindt zich in West-Nederland, in het Groene Hart en in Noord-Hollands Midden. Ongeveer 90% van het Groene Hart bestaat uit Veenweidegebied. Het veenweidenlandschap in het

Groene Hart wordt in de publieke opinie hoog gewaardeerd en bezit unieke natuurwaarden. Tegelijkertijd is het een uitgesproken en historisch waardevol cultuurlandschap en bevindt het zich in gebieden die onder hoge stedelijke druk staan.

In de *Nota Ruimte* uit 2005 stelt de Rijksoverheid dat zowel het karakteristieke cultuurlandschap van de Westelijke Veenweiden als het veendek behouden moeten blijven. Twee trends bedreigen dit karakteristieke landschap, namelijk de schaalvergroting in de landbouw en de bodemdaling door klink en oxidatie van het veen. Eén van de opties om aan de problematiek tegemoet te komen is een peilverhoging van het grond- en oppervlaktewater. Door een hogere grondwaterstand wordt de blootstelling van veen aan de lucht verminderd, waardoor oxidatie en klink afnemen. Een hogere grondwaterstand heeft echter ook effect op de gebruikswaarde van de grond, en dus op de verschillende gebruiksfuncties van het veenweidegebied.

Peilverhoging in het Westelijke Veenweidegebied leidt voor melkveehouderijbedrijven tot een duidelijke achteruitgang van het inkomen. De exacte schade is moeilijk vast te stellen, maar recente indicaties wijzen in de richting van een achteruitgang in inkomen van tenminste 200 euro per hectare voor een bedrijf van gemiddelde grootte, als het slootpeil omhoog gebracht wordt van 60 naar 35 cm beneden maaiveld.

Het Groene Hart is van groot belang als broedgebied voor weidevogels en er wordt door de landbouw in het gebied dan ook relatief veel aan agrarisch natuurbeheer gedaan (zie ook hoofdstuk 2). Natuurwaarden en biodiversiteit in de Veenweiden hangen uiteraard sterk samen met de landbouwfunctie. Grootgebruikers zijn zich hier steeds meer van bewust geworden en als gevolg van regelgeving, slootkanten- en weidevogelbeheer neemt op veel plaatsen de biodiversiteit de laatste jaren weer enigszins toe. Op deze manier kunnen met gelijkblijvend peil al wel degelijk de natuurwaarden toenemen. Met peilverhogingen kan de biodiversiteit nog verder gestimuleerd worden, evenals de aquatische natuur in het gebied.

Niettemin is bij het huidige waterpeil de biodiversiteit in de weilanden zelf (per slot van rekening verreweg het grootste deel van het oppervlak) met een beperkt aantal grassoorten en intensieve beweiding of maaieregimes veel minder dan zou kunnen zonder het typisch veenweidenkarakter te verliezen. Doordat bij peilverhoging niet overal meer hetzelfde, hoogproductieve, gras zal kunnen gedijen en maai- en graasregimes iets minder intensief zullen zijn, kan gesteld worden dat peilverhoging zeker ten goede zal komen aan de biodiversiteit. Maar daar moet de landbouw dan wel voor gecompenseerd worden.

Daarnaast is het zo dat met peilverhoging ook de uitstoot van broeikasgassen door oxidatie kan worden aangepakt, al is dit zeer complex en is het effect wellicht beperkt. Daarmee kan overigens wel een bijdrage geleverd worden aan het realiseren van de beleidsdoelstellingen die op dit vlak gesteld zijn (Kyoto-protocol). Bij een verhoging van het grondwaterpeil kan door middel van beheersvergoedingen zowel de agrarische sector gecompenseerd worden als de natuurwaarden in het gebied versterkt.

Er zijn in de Veenweidegebieden reeds een groot aantal agrarische bedrijven die trachten te komen tot een optimale combinatie van agrarisch gebruik en natuurbeheer. Een meer recente discussie op dat vlak is de vraag in hoeverre gangbare boeren in het Groene Hart in hun bedrijfsvoering uit kunnen met een aandeel 'natuurgras' in het rantsoen van hun koeien. Daarbij gaat het om gras uit natuurgebieden. Dat komt in toenemende mate beschikbaar. Proeven op het Praktijkcentrum Zegveld van Wageningen UR wijzen uit dat een aandeel van maximaal 40% van dat gras uit natuurgebieden geen noemenswaardige invloed heeft op de melkgift van koeien in de gangbare melkveehouderij.

Een hoger waterpeil heeft ook nog een aantal indirecte effecten. Doordat het natte veen minder toegankelijk is en pas later beweid kan worden, neemt de rust toe. Ook voor de mestdruk heeft dit een positief effect, er kan minder mest opgebracht worden. Dit heeft positieve effecten op de aquatische natuur.

De *Nota Ruimte* onderkent dat de landbouw in het Groene Hart drager is van het landschap. Het landschap is immers een gratis bijproduct van de voedselproductie.

En zolang de landbouw op rendabele wijze voedsel kan blijven produceren, is aan de belangrijkste voorwaarde voor het voortbestaan van het landschap voldaan.

De vraag is evenwel hoe rendabel er in de als 'Nationaal Landschap' aangegeven gebieden zoals het Groene Hart in de toekomst nog voedsel kan worden geproduceerd. Immers enerzijds is het EU-landbouwbeleid drastisch aan het veranderen en anderzijds is de landbouw in de nationale landschappen vaak wat minder concurrerend dan elders in Nederland.

De aanstaande verandering van het EU-landbouwbeleid komt neer op een ontkoppeling van de productsteun middels een daling van de prijzen naar een systeem van inkomenstoelagen die tot in lengte van dagen los van de productie worden uitgekeerd. Voor het gemiddelde melkveebedrijf betekent dit aan de ene kant dat het toch al beperkte inkomen van 30 tot 40.000 euro per bedrijf nog verder onder druk komt te staan en aan de andere kant dat de helft van dat bedrijfsinkomen uit bedrijfstoelagen gaat bestaan. Dat laatste opent de weg

voor een verdergaande specialisatie en eventueel ook samenwerking. Het ene melkveebedrijf zou zich kunnen gaan richten op het behalen van schaalvoordelen in de melkveehouderij en het andere vervangt de melkveetak voor minder arbeidsintensieve veehouderijactiviteiten, zoals bijvoorbeeld de opfok van jongvee (breder geformuleerd: toelevering en dienstverlening aan gespecialiseerde melkveebedrijven). Afhankelijk van de Ausgangssituatie van het bedrijf en de ambitie van de ondernemer kan de afweging tussen 'meer melken' of 'stoppen met melken' anders uitvallen. Het gaat erom in hoeverre het inkomensverlies kan worden goedgehaakt door de renteopbrengsten uit de verkoop van het melkquotum, de opbrengst van het overig graasdierbedrijf en de waardering van de arbeidsbesparing.

Kortom, enerzijds valt er, ook in het Groene Hart, de komende jaren een stevige schaalvergroting in de gespecialiseerde melkveehouderij te verwachten en anderzijds zal er een groei van het aantal overige graasdierbedrijven te zien zijn. Die schaalvergroting in de gespecialiseerde melkveehouderij zal evenwel vooral via intensivering van de productie gaan plaatsvinden. Immers, de omschakeling naar overige graasdierbedrijven zal gepaard gaan met verkoop van het melkquotum, maar niet met verkoop van de grond. Anders gaat de basis voor het inkomen (voortbestaan) van de overige graasdierbedrijven verloren, zijnde de grondopbrengsten en opbrengsten uit toeslagrechten. Het alternatief om het toeslagrecht zonder de grond te verkopen ligt minder voor de hand, ook gezien de relatief lage prijzen van de toeslagrechten (Berkhout en Van Bruchem, 2008).

4.6 Mogelijke ontwikkelingsrichtingen voor de landbouw in het Groene Hart

Agrarische ondernemers in het Groene Hart kunnen op verschillende manieren reageren op de geschetste ontwikkelingen die op hen afkomen. Zij kunnen uiteraard kiezen voor de optie van schaalvergroting en intensivering van de bedrijfsvoering. Veel boeren zullen inderdaad die weg gaan kiezen en afhankelijk van hun specifieke situatie besluiten om hun bedrijf in het Groene Hart voort te zetten of hun heil elders te zoeken. Een andere strategie is om te streven naar 'verdieping' van hun bedrijfsvoering; dat wil zeggen: naar meer toegevoegde waarde per eenheid product. Voorbeeld hiervan is het produceren van streekproducten. Daarbij blijven ze dus hun oorspronkelijke agrarische bedrijfsvoering trouw, maar specialiseren ze zich in producten voor een nichemarkt. De volgende en laatste strategie die hier onderscheiden wordt is die van de verbreding:

het uitbreiden van de agrarische bedrijfsactiviteiten met natuur- en landschapsbeheer, recreatie en/of recreatieve toegankelijkheid. Ook het aanbieden van zorg valt hieronder.

De mogelijkheden voor deze verschillende adaptatiestrategieën verschillen uiteraard per plaats van het bedrijf in het gebied en de restricties die vanuit het RO-beleid aan de bedrijfsvoering opgelegd worden. Ook is het zo dat er combinaties van de verschillende strategieën per bedrijf mogelijk zijn. De verwachting is dat het RO-beleid in de verschillende deelgebieden van het Groene Hart in de toekomst sterk bepalend zal zijn voor de ontwikkelingsmogelijkheden van de sector en de verschillende verschijningsvormen daarvan.

Dat brengt ons op de mogelijke verschijningsvormen van de landbouw in het Groene Hart op basis van de voorgaande analyses. Die zijn divers. Om te beginnen zal het daarbij gaan om een vorm van productielandbouw die produceert voor de (wereld)markt en die verder zonder subsidies vanuit Europa of Nederland door het leven gaat. Naar verwachting zullen een groot aantal ondernemers in met name het oostelijk en zuidelijk deel van het Groene Hart voor die vorm van landbouw kiezen.

Dan is er ook een vorm van landbouw mogelijk waarbij de nadruk meer op het produceren van groene en blauwe diensten gelegd wordt. Daarbij zullen de agrarische activiteiten overigens wel de basis van de bedrijfsvoering blijven vormen, maar de daaraan gekoppelde groene en blauwe diensten zullen op termijn een substantieel onderdeel van het inkomen uit gaan maken. Er is nog een mogelijke verschijningsvorm waarbij boeren zich volledig of voor een groot deel richten op het produceren van natuur, maar waarbij de (melk-vee)houderij ook een van de pijlers onder het bedrijf blijft ('natuurboeren').

Om dit geheel te kunnen realiseren en faciliteren zijn er een groot aantal stimulansen nodig voor het ontwerpen en verkennen van nieuwe bedrijfssystemen voor de landbouw in het Groene Hart, maar ook het verkennen van nieuwe randvoorwaarden voor de agrarische bedrijfsvoering in het gebied, bijvoorbeeld op het gebied van het aanbod van groenblauwe diensten en het faciliteren c.q. vergemakkelijken van de bedrijfsovername (fiscale maatregelen bijvoorbeeld). Dat geheel zouden we kunnen samenvatten onder de noemer 'systeeminnovaties'. Wanneer we dat begrip wat verder invullen voor de landbouw in het Groene Hart, dan kan er gedacht worden aan innovaties op het gebied van:

- de financiering van de agrarische bedrijven;
- het eigendom van de grond;
- samenwerking tussen ketenpartijen;

- gebiedscontracten;
- gebiedsfonds.

Het voert te ver om hier op al deze mogelijke systeeminnovaties in te gaan, maar zij zouden wel een belangrijk deel van de discussie over de toekomst van het agrocomplex het Groene Hart uit kunnen gaan maken. Daar ligt een belangrijke opgave voor de betrokken overheden, de sector zelf en relevante maatschappelijke organisaties in het gebied.

4.7 Conclusies

Het agrocomplex in het Groene Hart staat onder invloed van verschillende drijvende krachten. Kort samengevat geldt daarvoor het volgende beeld:

- de vraag naar landbouw- en voedselproducten zal vooral buiten de EU toenemen door groei van de bevolking en welvaart. Hierdoor kan de afzet van onder meer zuivelproducten groeien. Dit biedt ook kansen voor de agrosector in het Groene Hart;
- binnen de EU en Nederland verschuift de vraag vanwege de vergrijzing van de bevolking en meer aandacht voor gezondheids- en duurzaamheidsaspecten van de producten. Ook dat biedt kansen voor de agrosector in het Groene Hart, bijvoorbeeld in de vorm van het aanbieden van streekproducten;
- benutting van technologie, innovatie en investeringen leidt tot verruiming van het aanbod van producten, kostprijsverlaging en schaalvergroting. Het aantal bedrijven in de land- en tuinbouw zal mede hierdoor blijven afnemen. Hetzelfde geldt voor de andere schakels in de productieketens (toelevering, verwerking, handel, dienstverlening); In hoofdstuk 2 en 3 is al verder ingegaan op de betekenis van deze ontwikkeling voor het Groene Hart;
- liberalisatie van het landbouw- en handelsbeleid leidt tot minder prijsondersteuning en afschaffing van de melkquotering. De melkproductie kan hierdoor toenemen, ook in het Groene Hart;
- duurzaamheidsaspecten gaan een zwaardere rol spelen in de productie door wensen vanuit de samenleving, het beleid van de overheid (Europees en nationaal) en door eisen van ketenpartners (verwerkende bedrijven en retail). Daar liggen kansen voor de landbouw in het Groene Hart;
- de landbouw in het Groene Hart kan goed inspelen op de te verwachten vermaatschappelijking van de (Europese) bedrijfstoeslagen, onder meer door

- groene en blauwe diensten aan te bieden (agrarisch natuurbeheer, wateropslag en andere);
- verbreding van de landbouw in het Groene Hart met in de nabijheid stedelijke concentraties (Randstad) is ook perspectiefvol: er is in de omgeving veel behoefte aan rust, ruimte, recreatie, zorg, streekproducten, stalling van paarden enzovoort;
 - de ontwikkeling van de productie- en verbrede landbouw in het Groene Hart is ook afhankelijk van het beleid wat betreft de gebiedsinrichting (infrastructuur, bereikbaarheid) en de ruimtelijke ordening. De vraag is welke eisen betrokken provincies en gemeenten op dit vlak gaan stellen, ook gezien de problemen in het gebied ter attentie van de bodemdaling en de emissie van broeikasgassen;
 - besteding van middelen van het Europese plattelandsbeleid (POPII) en het ILG kan gewenste stimulansen geven aan de landbouw in het Groene Hart.

5. Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

- In het Groene Hart is de rundveehouderij veruit de belangrijkste land- en tuinbouwsector. Akkerbouw en tuinbouw zijn wel aanwezig, maar in veel mindere mate. De intensieve veehouderij is een relatief kleine sector in het gebied.
- In het Groene Hart is ongeveer 10% van het totale aantal rundveehouderijbedrijven in Nederland actief.
- In het Groene Hart is op de primaire landbouwbedrijven beduidend meer aandacht voor verbreding dan in Nederland als geheel.
- De opvolgingssituatie op de primaire landbouwbedrijven in het Groene Hart is ongeveer gelijk aan die in heel Nederland (30%).
- De grondprijzen in het Groene Hart vertonen een gelijke tred met vergelijkbare regio's elders in Nederland.
- Er is in het Groene Hart per deelgebied sprake van een verschillende ontwikkeling in de structuur van de landbouwsector. In de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden en het Westelijk Weidegebied in Utrecht is sprake van een goede landbouwstructuur, waarbij het accent ligt op de agrarische productiefunctie. In de Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland is de structuur iets minder optimaal en ligt het accent op zowel de agrarische productiefunctie als op verbreding. In Gein en Gooiland en het Westelijk Rijnland is sprake van een relatief wat kleinschaliger landbouwstructuur en ligt het accent wat meer op verbreding.
- Het op regionale agrarische grondstoffen gebaseerde agrocluster is beduidend belangrijker voor de totale economie van het Groene Hart dan het geval is voor andere Nederlandse regio's. Dit geldt voor zowel toegevoegde waarde (5,7%) als de werkgelegenheid (7,5%).
- Vooral de subcluster voor de grondgebonden veehouderij draagt naar verhouding (40%) sterk bij aan toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocluster Groene Hart. Buiten deze regio is hetzelfde het geval, maar in duidelijk mindere mate.
- Ruim de helft van de toegevoegde waarde het agrocluster Groene Hart bestaat uit primaire werkgelegenheid en daaraan draagt vooral het grondgebonden veehouderijcluster bij. Binnen dat cluster is bijna tweederde deel van

- alle arbeid werkzaam in de veehouderij, terwijl de aanverwante industrie - zoals de zuivel- en vleesverwerking - relatief minder bijdraagt (15%).
- Liberalisatie van het landbouw- en handelsbeleid leidt tot minder prijsondersteuning en afschaffing van de melkquotering. De melkproductie kan hierdoor toenemen, ook in het Groene Hart.
 - De landbouw in het Groene Hart kan goed inspelen op de te verwachten vermaatschappelijking van het Europese landbouwbeleid, onder meer door meer groene en blauwe diensten aan te bieden.
 - Verbreding van de landbouw in het Groene Hart met in de nabijheid grote stedelijke concentraties (Randstad) is ook perspectiefvol: er is in de omgeving veel behoefte aan rust, ruimte, recreatie, zorg, streekproducten, stalling van paarden enzovoort.
 - De ontwikkeling van de productie- en verbrede landbouw in het Groene Hart is ook afhankelijk van het beleid wat betreft de gebiedsinrichting (infrastructuur, bereikbaarheid) en de ruimtelijke ordening. De vraag is welke eisen betrokken provincies en gemeenten op dit vlak gaan stellen, ook gezien de problemen in het gebied ter attentie van de bodemdaling en de emissie van broeikasgassen.
 - Gerichte besteding van middelen van het Europese plattelandsbeleid (POPII) en het ILG kan gewenste stimulansen geven aan de landbouw in het Groene Hart.

5.2 Aanbevelingen

Uit het voorgaande vloeien de volgende aanbevelingen voort:

- het is van belang dat overheid, politiek en maatschappelijke organisatie herkennen en erkennen dat er duidelijke plaats is en blijft voor een duurzame landbouw in het Groene Hart. Daarbij is het ook van belang om in de discussie over de toekomst van de landbouw in het Groene Hart onderscheid te maken naar verschillende deelgebieden. Aanbevolen wordt om in het beleid ook uit te gaan van de specifieke kansen die die deelgebieden bieden voor de ontwikkeling van (verbrede) landbouw, natuur, landschap en cultuurhistorie en per deelgebied daar het beleid op af te stemmen;
- geef ruimte aan de diversiteit in ontwikkelingsrichtingen in de landbouw in het Groene Hart. Bedrijven moeten - binnen duidelijke randvoorwaarden - kunnen blijven groeien, maar ook kunnen verbreden en verdiepen richting natuurbeheer, recreatie, zorglandbouw en streekproducten. Die verschillende

- richtingen moeten zowel via specifieke stimuleringsregelingen (Programma Beheer) als via het planologische beleid van de betrokken overheden op een duidelijke en heldere manier gefaciliteerd worden;
- er is een helder beleid op het gebied van ruimtelijke ordening ten behoeve van de landbouw in het Groene Hart nodig, dat duidelijk rekening houdt met de belangen van de agrarische ondernemers in het gebied. In streek- en bestemmingsplannen dient duidelijk vastgelegd te worden welke ontwikkelingsmogelijkheden de productie- en de verbrede landbouw heeft in welke gebieden. Gemeenten in het Groene Hart moeten duidelijke bestemmingsplannen maken, waarin voor de langere termijn per gebied functies vastgelegd worden, inclusief de bijbehorende randvoorwaarden voor de landbouw;
 - de overheid dient een actieve betrokkenheid van boeren bij de natuurontwikkeling in het Groene Hart te stimuleren en te faciliteren. Uiteraard dient daarbij de realisatie van de EHS leidend te zijn en blijven, inclusief de bijbehorende natuurdoelen. Voor de realisatie daarvan is structureel overleg met de betrokken grondeigenaren en het afsluiten van zogenaamde 'Veenweidepacten' per gebied van groot belang. Daarbij dienen boeren die met hun bedrijf grenzen aan (natte) natuurgebieden de mogelijkheid te krijgen om tegen een reële vergoeding een bijdrage te leveren aan het beheer van deze gebieden;
 - het is van belang om de ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw in het Groene Hart goed af te stemmen op de opgaven voor het waterbeheer. Dat betekent dat er gebiedsgericht bekeken moet worden welke functies leidend zijn en welk peilbeheer daarbij hoort. Invulling daarvan zal in de praktijk maatwerk vereisen en wellicht ook leiden tot nieuwe vormen van landbouw bij een hoger peil. De betrokken overheden dienen deze ontwikkelingen zoveel mogelijk te faciliteren, bijvoorbeeld in de vorm van adequate regelingen en vergoedingen voor de betrokken agrariërs;
 - het is belang dat de betrokken overheden erkennen dat er in het Groene Hart sprake is van een duidelijke verbondenheid van stad en platteland. Als overheden, burgers en boeren die sterke verbondenheid blijvend erkennen, leidt dit tot duidelijke wederzijdse voordelen. Vlees en zuivel uit het Groene Hart kunnen, mits goed gepositioneerd en vermarkt, voor een consumentenvoorkeur in de omringende grote steden zorgen, waarmee ook betere prijzen voor de boeren in het Groene Hart gerealiseerd kunnen worden. Daarmee kan ook het bredere agrocomplex in het Groene Hart een blijvende impuls krijgen.

Literatuur

Berkhout en Van Bruchem, *Landbouw Economisch Bericht 2008*. LEI, Den Haag, 2008.

Dijkman, Wim, 'Veenweiden: erop of eronder'. In: *NovaTerra*, jaargang 4, nummer 4 december 2004, p 24-29.

Leeuwen, Van et al., *Het Nederlandse agrocomplex 2007*. Rapport 5.08.01. LEI, Den Haag, 2008.

LVN directie Regionale Zaken *Groene Hart. Rustgevend middelpunt van de Deltametropool*. Plan van Aanpak Groene Hart, december 2004.

Ministerie van LVN, *Agenda Vitaal Platteland*. Den Haag, 2004.

Ministerie van LVN, Provincie Utrecht, Hoogheemraadschap Amstel, Gooi en Vecht, Gemeente Liemeer, Provincie Zuid-Holland, Provincie Noord-Holland, Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier, Hoogheemraadschap Krimpenerwaard, Waterschap Oude Rijnstromen, Gemeente Woerden, Gemeente Waterland, Gemeente Zederik, Gemeente Alphen aan den Rijn: *Agenda Toekomst Westelijke Veenweidegebieden*. Juli 2004.

Ministerie van VROM, *Nota Ruimte*. Den Haag, 2004.

Provincies Zuid- en Noord-Holland en Utrecht, *Balans van het Groene Hart*. Februari 2005.

Provincie Zuid-Holland, *Metten is weten. Staat van de natuur 2002*. Den Haag, 2002.

Ploeg, B. van der, L.M. van den Berg, M.H. Borgstein, A. van den Ham, K.R. de Poel, *Groene Hart met landbouw naar een hoger peil?* Rapport 4.01.08. LEI, Den Haag, 2002.

Vogelzang, T.A., M.A. Borgstein, G.F.J. van den Elzen, F.A. Geerling-Eiff, R.A.M. Schrijver en M. Woud, *Boeren op hoog water; Een studie naar de toekomstperspectieven voor landbouw op natte veengronden in het Groene Hart*. Rapport 3.04.10. LEI, Den Haag, 2004.

Gerritsen, A.L. & C. Kwakernaak, *Behoud veenweidegebied; Een verkennende studie naar kosten, landschappelijke effecten en uitvoering van drie strategieën voor de veenweidegebieden*. Alterra, 2002.

Rienks, W.A., A.L. Gerritsen, W.J.H. Meulenkamp, F.G.W.A. Ottburg, E.P.A.G. Schouwenberg, J.J.H. van den Akker en R.F.A. Hendriks, *Veenweidegebied in Fryslân - de effecten van vier peilstrategieën, Bijlagen*. Alterra, 2004.

Rienks, W.A., A.L. Gerritsen, W.J.H. Meulenkamp, F.G.W.A. Ottburg, E.P.A.G. Schouwenberg, J.J.H. van den Akker en R.F.A. Hendriks, *Veenweidegebied in Fryslân - de effecten van vier peilstrategieën*. Alterra, 2004.

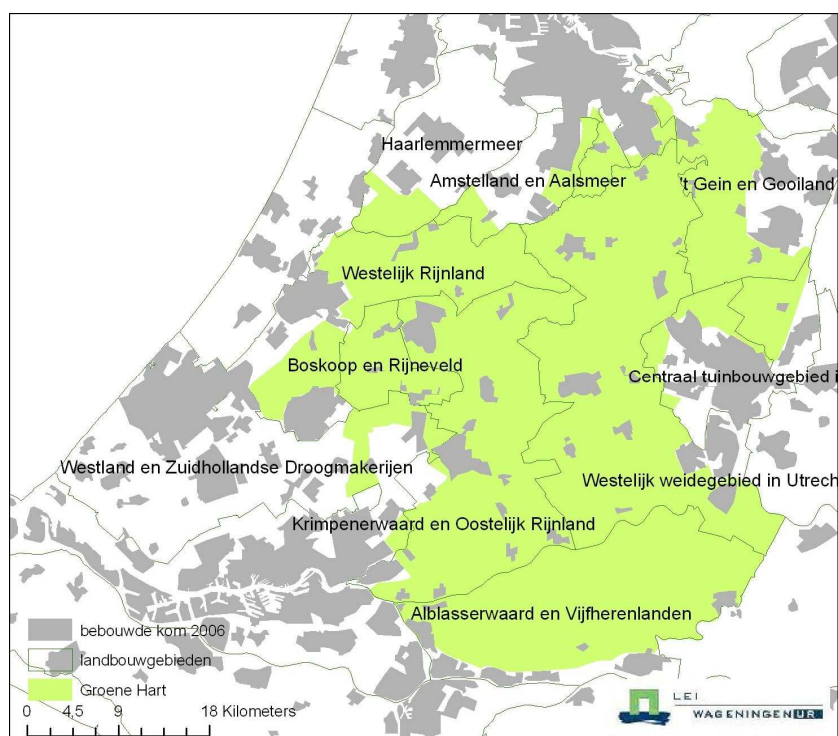
Rienks, W.A., A.L. Gerritsen en W.J.H. Meulenkamp, *Behoud Veenweidegebied. Een ruimtelijke verkenning*. Alterra, 2002.

Borgstein, M.H., M. van der Lans en H.C. Hofsink, *Waterland: beleving van de groene ruimte*. Rapport 7.03.12. LEI, Den Haag, 2003.

Borgstein, M.H. en H.C. Hofsink, *Landelijk gebied De Venen; Een verkenning van bewonerswensen*. Rapport 7.03.11. LEI, Den Haag, 2003.

Bijlage 1

Het Groene Hart en zijn deelgebieden

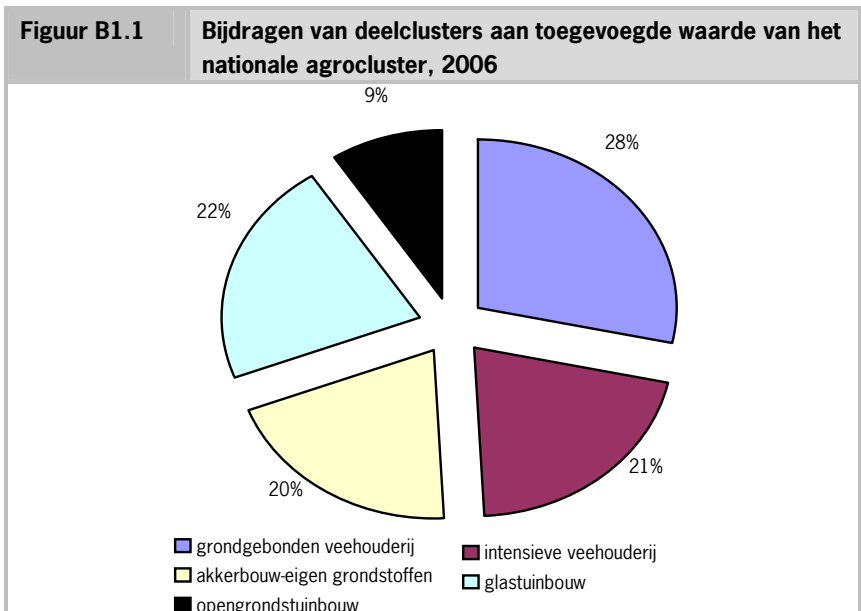

Bijlage 2

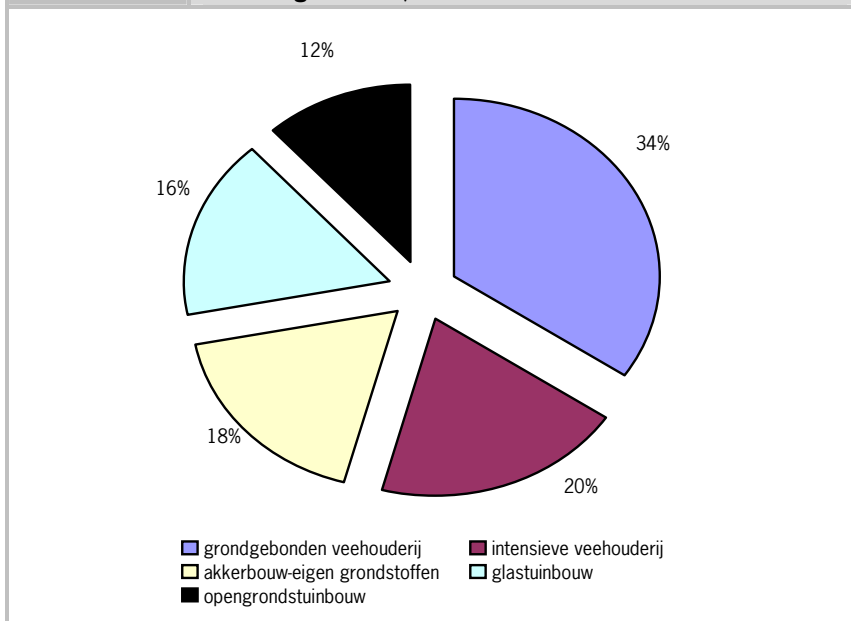
Deelclusters agrocomplex op nationaal niveau

Tabel B1.1 Aandeel van deelclusters in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van totale agrocluster (binnenlandse grondstoffen) in Nederland, 2006		
	% in toegevoegde waarde van nationale agrocluster	% in werkgelegenheid van nationale agrocluster
Grondgebonden veehouderij	28,2	34,4
Intensieve veehouderij	21,7	19,6
Akkerbouw	19,8	18,0
Glastuinbouw	21,8	16,2
Opengrondstuinbouw	9,2	11,8
Totaal	100	100

Bron: Van Leeuwen et al. (2008).

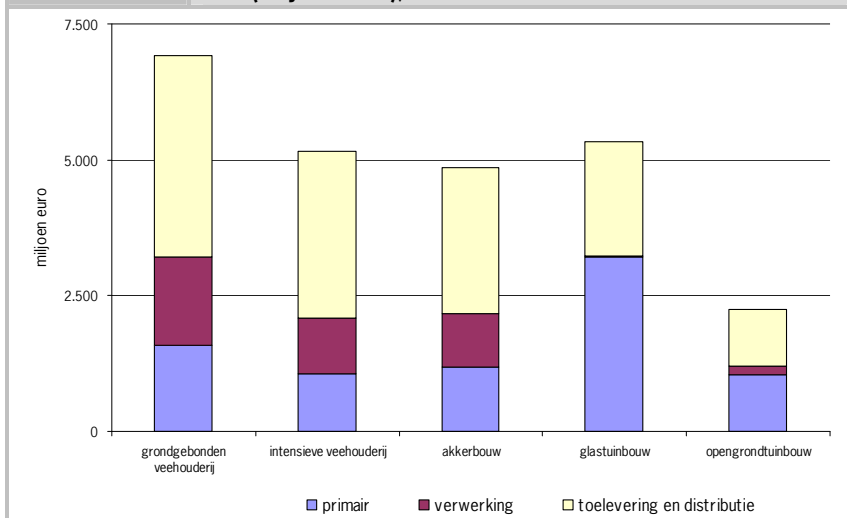

Figuur B1.2 Bijdragen van deelclusters aan werkgelegenheid van het nationale agrocluster, 2006

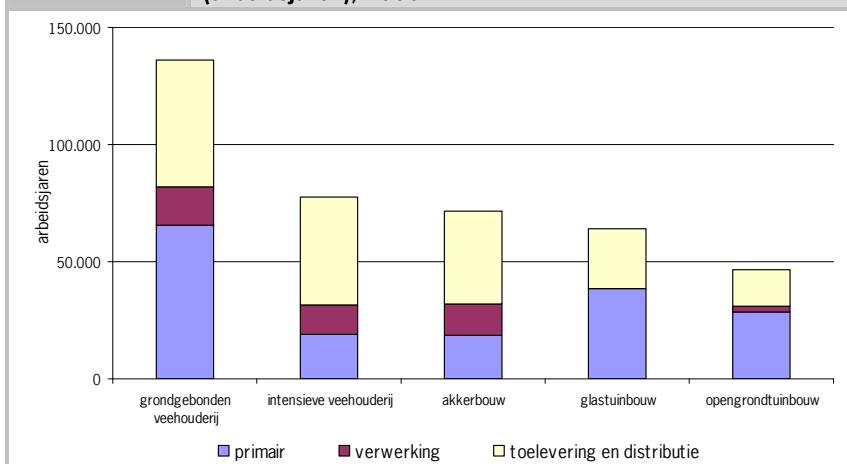

Figuren B1.3 en B1.4 geven voor de op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde nationale deelclusters de verdeling van respectievelijk toegevoegde waarde en werkgelegenheid over verschillende onderdelen.

Figuur B1.3 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan toegevoegde waarde van nationale deelclusters (miljoen euro), 2006

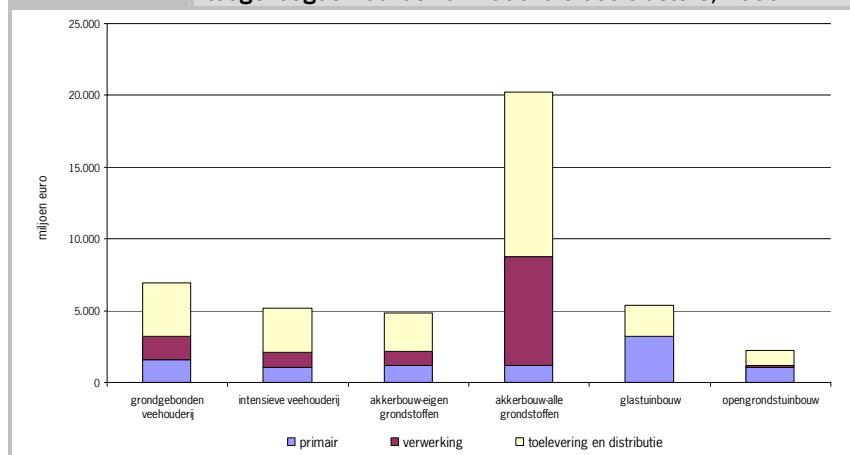
Figuur B1.4 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid van nationale deelclusters (arbeidsjaren), 2006

Om een indruk te geven van de economische betekenis die samenhangt met de verwerking van geïmporteerde producten in Nederland, is een cluster 'akkerbouw-alle grondstoffen' toegevoegd in de figuren B1.5 en B1.6.

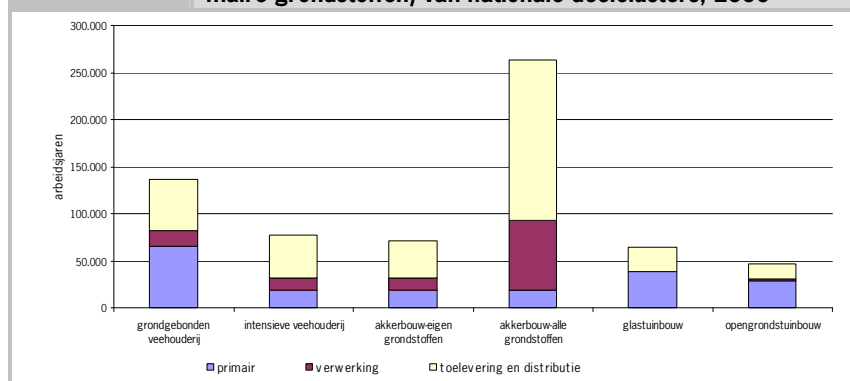
Figuur B1.5

Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen (inclusief niet-regionale primaire grondstoffen) aan toegevoegde waarde van nationale deelclusters, 2006

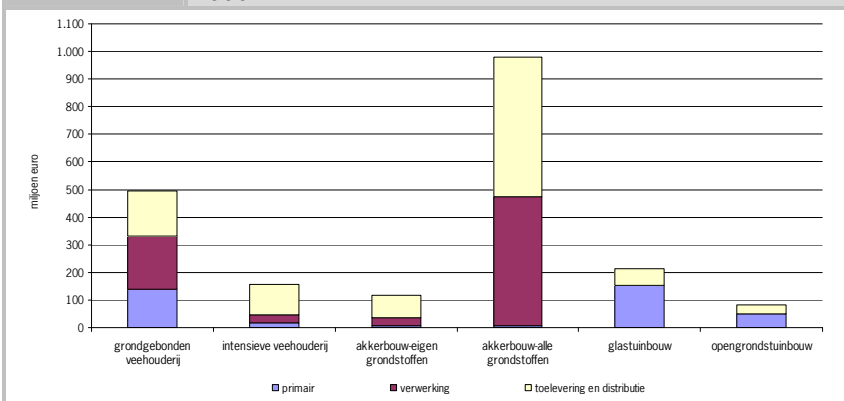
Figuur B1.6

Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid (inclusief niet-regionale primaire grondstoffen) van nationale deelclusters, 2006

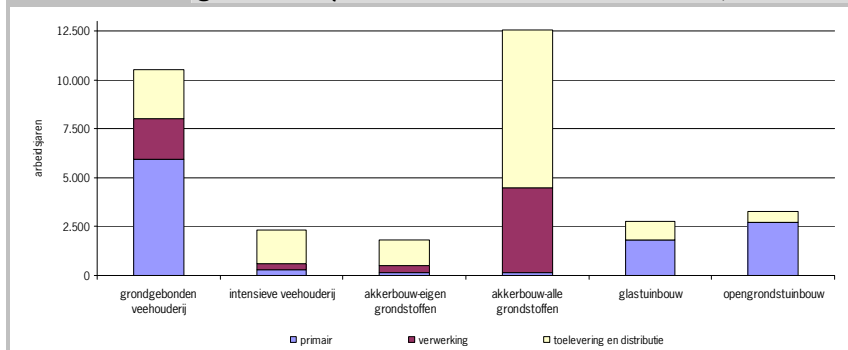

Figuren B1.7 en B1.8 geven voor de op binnenlandse agrarische grondstoffen gebaseerde deelclusters in het Groene Hart de verdeling van respectievelijk toegevoegde waarde en werkgelegenheid over verschillende onderdelen. Om een indruk te geven van de economische betekenis die samenhangt met de verwerking van geïmporteerde producten, is een cluster 'akkerbouw-alle grondstoffen' toegevoegd.

Figuur B1.7 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen (inclusief niet-regionale primaire grondstoffen) aan toegevoegde waarde van deelclusters in het Groene Hart, 2006

Figuur B1.8 Bijdragen van primaire, verwerkende en toeleverende onderdelen aan werkgelegenheid (inclusief niet-regionale primaire grondstoffen) van deelclusters in het Groene Hart, 2006

Bijlage 3

Tabellen melkquota

Ontwikkeling van de melkquota in het Groene Hart in de periode 2000/2001-2007/2008									
	2000/2001	2001/2002	2002/2003	2003/2004	2004/2005	2005/2006	2006/2007	2007/2008	
	quotum	quotum	quotum	quotum	quotum	quotum	quotum	quotum	
Westelijk Weidegebied in Utrecht	344.829	340.913	355.307	354.611	358.641	355.222	358.368	360.432	
't Gein en Gooiland	42.184	43.257	43.546	42.739	43.238	42.019	42.652	42.668	
Westelijk Rijnland	110.130	109.992	106.064	103.781	102.130	103.471	111.827	109.779	
Boskoop en Rijnveld	29.075	28.524	28.603	28.268	27.006	26.745	26.379	26.245	
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	199.761	200.417	199.268	198.596	200.143	201.550	185.795	186.497	
Alblasserwaard en Vijfheeren-landen	246.130	250.404	238.237	242.772	249.071	249.928	250.150	252.656	
Totaal Groene Hart	972.109	973.507	971.025	970.767	980.229	978.935	975.171	978.277	
Totaal Nederland	11.066.208	11.066.433	11.065.654	11.065.372	11.065.333	11.056.158	11.122.826	11.177.603	
Groene Hart in % van Nederland	8,8	8,8	8,8	8,8	8,9	8,9	8,8	8,8	
Aantal = aantal quotumhouders (referentiequotum); quotum = totaal quotum (x 1.000 kg).									
Bron: Productschap Zuivel, bewerking LEI.									

Verdeling van melkquota per grootteklasse in 2000/2001						
	<100	100-199	200-299	300-399	400-499	> 500
	quotum	quotum	quotum	quotum	quotum	quotum
Westelijk Weidegebied in Utrecht	7.185	31.752	51.248	78.959	70.841	104.845
't Gein en Gooiland	1.945	3.441	6.935	8.987	10.479	10.397
Westelijk Rijnland	2.576	11.296	16.523	24.531	17.685	37.518
Boskoop en Rijnveld	326	1.403	4.167	5.419	4.131	13.629
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	3.779	18.664	30.436	41.134	42.865	62.883
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	6.462	22.128	30.557	50.539	41.062	95.381
Totaal Groene Hart	22.273	88.684	139.866	209.569	187.063	324.653
Totaal Nederland	318.374	852.363	1.262.979	1.781.555	1.969.186	4.881.752
Groene Hart in % van Nederland	7,0	10,4	11,1	11,8	9,5	6,7
Aantal = aantal quotumhouders (referentiequotum).						
Bron: Productschap Zuivel. bewerking LEI.						

Verdeling van melkquota per grootteklasse in 2007/2008									
	<100 quotum	100-199 quotum	200-299 quotum	300-399 quotum	400-499 quotum	>=500 quotum	Totaal quotum		
Westelijk Weidegebied in Utrecht	1.798	10.510	24.399	48.379	63.719	211.627	360.432		
't Gein en Gooiland	551	1.235	5.453	5.968	8.943	20.518	42.668		
Westelijk Rijnland	554	3.695	10.339	16.639	16.918	61.635	109.779		
Boskoop en Rijnveld	a)	975	2.366	4.199	1.289	17.416	26.245		
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	955	7.154	13.436	19.586	30.318	115.048	186.497		
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	1.589	8.609	12.989	26.076	35.293	168.099	252.656		
Totaal Groene Hart	5.447	32.178	68.982	120.847	156.480	594.343	978.277		
Totaal Nederland	49.336	266.093	506.909	841.129	1.288.131	8.226.005	11.177.603		
Groene Hart in % van Nederland	11,0	12,1	13,6	14,4	12,1	7,2	8,8		
a) In het kader van de Wet bescherming persoonsgegevens zijn deze gegevens samengevoegd met de volgende kolom: aantal = aantal quotumhouders (referentiequotum); quotum = totaal quotum (x 1.000 kg).									
Bron: Productschap Zuivel, bewerking LEI.									

Ontwikkeling van melkquota per grootteklasse tussen 2000/2001 en 2007/2008 (%)									
	<100 quotum	100-199 quotum	200-299 quotum	300-399 quotum	400-499 quotum	>=500 quotum	Totaal quotum		
Westelijk Weidegebied in Utrecht	-75	-67	-52	-39	-10	102	4,5		
't Gein en Gooiland	-72	-64	-21	-34	-15	97	1,1		
Westelijk Rijnland	-78	-67	-37	-32	4	64	-0,3		
Boskoop en Rijnveld	a)	-31	-43	-23	-69	28	-9,7		
Krimpenerwaard en Oostelijk Rijnland	-75	-62	-56	-52	-29	83	-6,6		
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	-75	-61	-57	-48	-14	76	2,7		
Totaal Groene Hart	-76	-64	-51	-42	-16	83	0,6		
Totaal Nederland	-85	-69	-60	-53	-35	69	1,0		

a) In het kader van de Wet bescherming persoonsgegevens zijn deze gegevens samengevoegd met de volgende kolom; aantal = aantal quotumhouders (referentiequotum); quotum = totaal quotum (x 1.000 kg).

Bron: Productschap Zuivel, bewerking LEI.